

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav sociálních a hospodářských dějinách

**Alternativní politické myšlení v Československu mezi léty 1969 -
1977: aktéři, sociální sítě, ideologie**

Alternative political thought in Czechoslovakia between 1969 and 1977:
acteurs, social networks, ideologies

Bakalářská práce

Marek Jansa

Praha 2014

Vedoucí práce: Mgr. et Mgr. Matěj Spurný Ph.D.

Poděkování

na tomto místě bych rád poděkoval Mgr. et Mgr Matěji Spurnému Ph.D. za trpělivé vedení práce, cenné rady a inspiraci.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 31. července 2014

Podpis:

Abstrakt

Tato práce je věnována politickému myšlení opozice v Československu v letech 1969 - 1977. Na základě analýzy opozičních dokumentů se snaží ukázat myšlenkový a sociální kontext opozičních hnutí, jejich představy a politické cíle. První část se zabývá institucionálním vývojem opozice a jejím vztahem k normalizační moci. Druhá část rozebírá programová prohlášení opozice, všímá si specifík v představách jednotlivých skupin o politickém, společenském i hospodářském uspořádání a jejich kontextualizace. Poslední část je pak věnována tématům, které byly společné napříč celým spektrem opozice. Zvláštní pozornost je věnována vztahu opozice k socialismu a dynamice představ o legitimitě opoziční činnosti.

Klíčová slova

Československo, normalizace, státní socialismus, politické myšlení, sociální síť, opozice

Abstract

This bachelor thesis deals with political thought of Czechoslovakian opposition between the years 1969 and 1977. Through the analysis of oppositional documents it shows its intellectual and social context, its conceptions and political aims. The first part of this thesis describes institutional development of opposition and its relationship to the state power at the beginning of the period of so called normalisation. Second part analyses oppositional political programmes. It focuses on differences between oppositional groups and their conceptions of political, social and economical life. It also tries to reveal social and intellectual context of these programmes. Last part deals with topics common to all oppositional groups. Particular attention is paid to the problem of oppositional relationship to socialism and development of legitimacy of the opposition.

Key words

Czechoslovakia, normalisation, state socialism, political thought, social networks, opposition

Obsah

1Úvod.....	6
2Opoziční skupiny a normalizační moc.....	11
2.1Od srpna do srpna.....	11
2.1.1Hnutí revoluční mládeže.....	14
2.3Obnovení pořádku.....	15
2.3.1Manifest deseti bodů.....	16
2.3.2Strana vyloučených.....	17
2.3.3Socialistické hnutí československých občanů.....	19
2.3.4Socialistická opozice v Brně.....	20
2.3.5Volby v listopadu 1971.....	21
2.4Druhá fáze – období stabilizace.....	22
2.4.1„Konsolidovaná společnost“.....	22
2.4.2Nové formy opozice.....	23
3Politické myšlení.....	26
3.1Programová prohlášení.....	26
3.1.1Manifest deseti bodů z 21. srpna 1969.....	27
3.1.2Programové prohlášení Revoluční socialistické strany (Československo) z listopadu 1969.....	29
3.1.3Manifest „Občané Československa!“ Socialistického hnutí Československých občanů z 28. října 1970.....	31
3.1.4Malý akční program Socialistického hnutí československých občanů.....	33
3.1.5Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus.....	33
3.1.6Závěr.....	36
3.2Témata politického myšlení.....	37
3.2.1Socialismus.....	37
3.2.2„Osmadesátý“.....	38
3.2.3Lidská práva.....	41
3.2.4Zahraniční politika.....	43
3.2.5Závěr.....	44
4Závěr.....	46
5Seznam pramenů a literatury.....	49
5.1Seznam použité literatury.....	49
5.2Seznam použitých pramenů.....	52

1 Úvod

Základní teze a cíl práce

Rok 1969 odstartoval novou etapu v dějinách Československa, tzv. normalizaci. Změny v politickém i stranickém vedení ve prospěch tzv. konzervativního křídla definitivně ukončily naděje na obnovení reformního kurzu Pražského jara. Násilné potlačení demonstrací, konaných v českých a slovenských městech ve dnech prvního výročí intervence vojsk Varšavské smlouvy znamenalo poslední tečku za masovým hnutím provázejícím události posledních dvou let.

Dlouho na sebe nenechaly čekat první zatýkání a soudní procesy s odpůrci režimu. Zastánci reforem Pražského jara byli postupně zbavováni funkcí a posléze i členství ve straně. Tento proces se nezastavil u vylučování exponovaných funkcionářů, ale rozrostl se v mohutné celostranické prověrky, v jejichž důsledku přišlo takřka 500 tisíc občanů o členství ve straně. Odebrání stranické legitimace bylo velice často provázeno dalšími postihy, především v zaměstnání (přeřazení na nižší nebo méně kvalifikovanou pozici, nezřídka vyhazov spojený s dlouhodobým hledáním zaměstnání). Tyto postihy se netýkaly jen členů KSČ, ale mnoha dalších občanů odmítajících sovětskou intervenci nebo Husákovu vedení.

Část takto postižených volila možnost exilu, nicméně drtivá část setrvala v zemi a vytvářela tak potenciálně rozsáhlou základnu pro vznik opozičních aktivit. Z jejich řad se formovaly skupiny občanů, kteří nesouhlasili s nastoupeným politickým kurzem nového vedení, a byli ochotni o tom dát vědět. Vznikala uskupení, která se snažila působit jako politická opozice s vlastním programem a snahou o organizovanou strukturu.¹ Cílenými zásahy bezpečnostního aparátu na přelomu let 1971 a 1972 vrcholícími v tzv. letních procesech roku 1972 se však státnímu aparátu podařilo tyto skupiny prakticky ochromit.

V následujícím období jsou opoziční aktivity spojovány především s procesem *détente*, probíhající Helsinskou konferencí a apelem na lidská práva. V této době opozice pomalu ztrácí svůj politický charakter a začíná se formovat prostředí tzv. občanské opozice, resp.

¹ Jedná se o druh opozice označovaný jako *opozice sensu stricto*, institucionalizovanou opozici, aktivně usilující o svržení vlády. Více viz KUBÁT, Michal. *Politická opozice v teorii a středoevropské praxi: (vybrané otázky)*. Praha 2010.

disentu, důležité pro vznik Charty 77. Důležitou roli pak hrály procesy s představiteli hudebního undergroundu, které byly podle pamětníků příležitostí k setkání jednotlivých skupin opozice a následný vznik společné platformy.²

V první části své práce se zabývám chronologickým vývojem opozice v období po roce 1968. Všímám si jednotlivých skupin, jejich společenského i politického ukotvení, praktické i teoretické činnosti. První otázka, na kterou se pokusím dát odpověď, se týká vlivu, jaký měly perzekuce normalizačního režimu na formování opozice. Je totiž zcela přirozené, že prožitek permanentního policejního sledování, šikany, nucené nezaměstnanosti a samozřejmě věznění je zkušeností zásadního významu, která nemůže nezanechat stop na myšlení, postojích i chování lidí.

Okolnosti vzniku Charty 77 a další vývoj záměrně ponechávám stranou, poněvadž soudím, že se jedná o téma hojně probádané a všeobecně známé. Zde se přirozeně nabízí jedna z důležitých otázek mé práce, a totiž z jakého důvodu není téma opozice před vznikem Charty 77 více reflektováno. Co se týče reflektovanosti tak v odborné produkci i v obecném povědomí panuje zřetelná disproporce. Zatímco Charta 77 a další vývoj opozice je podrobně zpracován odbornou literaturou a i mezi širší veřejností panuje určité povědomí, opozice v předchozím období je obecně prakticky neznámá a badatelská pozornost je jí věnována nesrovnatelně menší.

V následujících částech práce se věnuji problematice politického myšlení opozice. Toto myšlení chápu jako souhrn teoretického uvažování v oblasti politické teorie.³ Druhá kapitola je věnována analýze několika zásadních programových dokumentů československé opozice. Všímám si v nich užití různých *politických jazyků*. Ty jsou podle Johna Pococka subkategorií přirozeného jazyka strukturující diskurz dané doby, definující pravidla komunikačního světa a určující, co je možné považovat za reálné. Politický jazyk tvoří ještě dvě důležité dimenze. Jedná se o „řečové akce“, události v jazyce schopné dotýknout jazyk měnit. Třetím důležitým prvkem je vztah mezi jazykem a zkušeností.⁴ V návaznosti na to analyzuji témata a cíle opozice. Základní otázkou, na kterou se v této části

² Srov. např. OTÁHAL, Milan. *Opozice, moc, společnost 1969-1989: příspěvek k dějinám "normalizace"*. Praha 1994. str. 29nn.

³ Blackwellova encyklopedie politického myšlení definuje politickou teorii jako: „Systematické uvažování o podstatě a cílech vlády, obvykle zahrnující výklad stávajících politických institucí i názor na to, jak (pokud vůbec) by se měly měnit.“ viz MILLER, David, ed. et al. *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*. Brno 2000. str. 351.

⁴ Citováno dle KOPEČEK, Michal. *Hledání ztraceného smyslu revoluce: zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*. Praha 2009. str. 33n.

snažím podat odpověď je, z jakých perspektiv byla normalizace kritizována. Jaká zkušenost vedla aktéry opozice k vystoupení proti režimu: z jakého společenského prostředí vycházeli, k jaké náleželi generaci, jakou politickou praxi získali?

Třetí a poslední část práce se zabývá tématy, která byla společná pro opozici jako celek, bez rozdílu příslušnosti k jednotlivým skupinám. Na jejich základě se snažím nalézt pojmy, koncepce, které fungovaly jako konvence, dodávající opoziční činnosti legitimitu. Především se zaměřuji na otázku vztahu opozice ke konceptu socialismu. Vycházím z teze, že ve sledovaném období nebyl pro opozici pojem socialismu zdiskreditován, ba právě naopak, že sloužil k zastřešení a legitimizaci rozličných politických, hospodářských i společenských představ.

Dosavadní výzkum

Jak již bylo zmíněno výše, československé opozici ve sledovaném období je věnována nesrovnatelně skromnější badatelská pozornost než období následujícímu.

První analýzu československé opozice provedl již v 70. letech vydavatel exilových *Listů* Jiří Pelikán v knize *Socialist Opposition in Eastern Europe* z roku 1976. Ve své knize sleduje proces formování socialistické opozice v Československu od stranických prověrek, přes vznik tzv. strany vyloučených až po její umlčení. Cenné je publikování překladů mnoha pramenných dokumentů (programy, dopisy). Obdobím až do vzniku Charty 77 se zabýval Vladimír V. Kusin v knize *From Dubček to Charter 77* z roku 1978. Obě knihy vzhledem k době a účelu jejich vzniku (především v Pelikánově případě šlo především o propagaci československé socialistické opozice v zahraničí) je třeba chápat spíše jako pramenný materiál.

V polistopadovém období se problematikou opozičních hnutí v normalizačním Československu dlouhodobě věnuje především historik Milan Otáhal, autor dvou přehledových publikací, zabývajících se souhrnně vývojem opozice mezi léty 1969–1989.⁵ Otáhal je zároveň autorem dílčích prací na téma opozice za normalizace,⁶ mj. článku o

⁵ OTÁHAL, Milan. *Opozice, moc, společnost 1969-1989: příspěvek k dějinám "normalizace"*. Praha 1994. a OTÁHAL, Milan. *Opoziční proudy v české společnosti 1969-1989*. Praha 2011.

⁶ OTÁHAL, Milan, ed., NOSKOVÁ, Alena, ed. a BOLOMSKÝ, Karel, ed. *Svědectví o duchovním útlaku 1969-1970: dokumenty: "normalizace" v kultuře, umění, vědě, školství a masových sdělovacích prostředcích*. Praha 1993.

programovém zaměření opozice 1969–1989,⁷ ve kterém stručně seznamuje se základními body programů jednotlivých skupin opozice.

Tématem teoretické typologie opozice s ohledem k československé situaci se zabýval historik Petr Blažek,⁸ nebo politolog Michal Kubát.⁹ Ve svých pracích představují typologie opozičních činností a hnutí zahraničních autorů. Shodují se, že v českém prostředí takováto typologie prozatím schází a i zavedené pojmy se vyznačují jistou vágností.

Filosofií opozice se zabývá kniha Aviezera Tuckera *The philosophy and politics of Czech dissidence from Patočka to Havel*, ta je však zaměřena výhradně na vývoj Heideggerem inspirované morální filosofie Jana Patočky a z ní vycházející „nepolitické politiky“ propagované především Václavem Havlem.

Analýzou trestní represe v první fázi normalizace se zabýval historik Jaroslav Cuhra.¹⁰ Jaroslav Pažout se věnuje dlouhodobě problematice opozice, především studentskému hnutí a skupině *Hnutí revoluční mládeže*, k jejímuž poznání přispěl mj. i editováním pramenů.¹¹ Mezinárodním souvislostem a vývojem studentského hnutí nejen v Československu se zabývá v knize *Mocným navzdory*.¹²

Socialistické opozici v Brně věnoval monografii Jiří Pernes, který se opoziční činnosti sám účastnil jako student. V knize *Od demokratického socialismu k demokracii* popisuje institucionální vývoj brněnské sekce Socialistické strany a následnou činnost některých jejích členů v opozici.¹³

Díličími tématy opozice v éře normalizace, především pak komparací československého a německého prostředí se věnuje historik Tomáš Vilímek.

⁷ OTÁHAL, Milan. *Programová orientace disentu 1969-1989*. in BLAŽEK, Petr. *Opozice a odpor proti komunistickému režimu*. str. 25-40.

⁸ BLAŽEK, Petr. Typologie opozice a odporu proti komunistickému režimu. In BLAŽEK Petr. *Opozice a odpor* str. 10-24.

⁹ KUBÁT, Michal. *Politická opozice v teorii a středoevropské praxi: (vybrané otázky)*. Praha 2010.

¹⁰ CUHRA, Jaroslav. *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969-1972*. Praha 1997.

¹¹ PAŽOUT, Jaroslav. *Hnutí revoluční mládeže 1968-1970: edice dokumentů*. Praha 2004.

¹² PAŽOUT, Jaroslav. *Mocným navzdory: studentské hnutí v šedesátých letech 20. století*. Praha 2008.

¹³ PERNES, Jiří. *Od demokratického socialismu k demokracii: nekomunistická socialistická opozice v Brně v letech 1968-1972*. Brno 1999.

Pramenná základna

Ve své práci se opírám o několik druhů písemných pramenů. V první řadě se jedná o periodika z opoziční provenience. Ty můžeme rozdělit do dvou kategorií, na exilové a domácí, vycházející v samizdatu. Z exilových využívám především římské *Listy* Jiřího Pelikána, které jsou k dispozici v knihovně Libri Prohibiti a též online v digitální studovně Ústavu pro studium totalitních režimů.¹⁴ Dalším pramenem je v Paříži vycházející „čtvrtletník pro politiku a kulturu“ *Svědectví* redigovaný Pavlem Tigridem. Ten je rovněž dostupný online v elektronickém archivu scriptum.cz.¹⁵ Důležitým pramenem je rovněž „časopis československých revolučních socialistů“ *Informační materiály*, jenž vycházel od roku 1971 v Berlíně. Ten je přístupný v knihovně Ústavu soudobých dějin.

Z tiskovin tuzemské provenience se opírám o „tiskový orgán“ Socialistického hnutí československých občanů *Fakta – Události – Připomínky*, vycházející v letech 1971–72 a časopis *Pokrok* vydávaný roku 1971 skupinou kolem Miloše Hájka. Oba časopisy editoval Jaroslav Cuhra a tyto edice jsou přístupné v knihovně ÚSD.¹⁶

Jako další pramen mi pak posloužily exilové publikace s politickou tematikou, jedná se především o sborník *Hlasy z domova* obsahující příspěvky zabývající se aktuálními otázkami roku 1975. Mezi další prameny z provenience kolínského nakladatelství Index patří kniha Zdeňka Mlynáře *Československý pokus o reformu z roku 1975*, nebo *Program společenské samosprávy* Jaroslava Suka a Petra Uhla, který sice vyšel až roku 1982, ale obsahuje Uhlovy texty z doby po roce 1969.

Důležitým zdrojem pro mě byly různé publikované prameny. Krom již zmiňovaných edicí samizdatových časopisů a dokumentů *Hnutí revoluční mládeže* k nim patří překlady dokumentů obsažené v knize Jiřího Pelikána *Socialist Opposition*, plné znění *Manifestu deseti bodů* v knize Jindřicha Pecky a Viléma Prečana *Proměny Pražského jara*. Unikátní je Milanem Otáhaem zveřejněný a kritickým komentářem opatřený *Malý akční program ČHDS v Soudobých dějinách (1995/2)*.

Důležitým pramenem k porozumění opozičním aktivitám je i literatura memoárového charakteru, ze které jsem rovněž čerpal.

¹⁴ <http://www.ustrcr.cz/cs/digitalni-studovna>

¹⁵ <http://www.scriptum.cz/svedectvi/>

¹⁶ *Fakta, připomínky, události: Samizdatový časopis 1971-1972*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1997, přeruš. str. a *Pokrok: Samizdatový časopis 1971*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1997, růz. str.

2 Opoziční skupiny a normalizační moc

2.1 Od srpna do srpna

Srpnová intervence vojsk Varšavské smlouvy v Československu významným způsobem změnila poměr sil mezi reformním hnutím a jeho odpůrci.¹⁷ Původní mocenský záměr Kremlu, totiž instalovat revoluční (prosovětskou) dělnicko-rolnickou vládu, se však nezdařil díky živelnému a jednotnému vystoupení české a slovenské společnosti. Masová podpora reformního procesu (ke kterému se ještě připojil neméně důležitý apel na národní/státní suverenitu a s ním spojené protisovětské nálady) a jeho představitelů znemožnila (i přes přítomnost ozbrojených sil) protireformně a prosovětsky orientovaným kruhům odstranit dosavadní vedení strany a státu a chopit se moci. Pro znovuzavedení starých pořádků v Československu bylo tedy sovětské vedení nuceno alespoň dočasně respektovat stávajícího vedení KSČ kolem A. Dubčeka, které představovalo reálnou politickou sílu, disponující autoritou a důvěrou obyvatelstva.¹⁸ K odstranění dubčekovského vedení měla posloužit jeho postupná diskreditace, způsobená trvalým ustupováním od reformního úsilí vynucené moskevskou úmluvou. Další prostor, do kterého bylo možno zasít nedůvěru obyvatelstva, vznikl třením zapříčiněným rozdílnou hospodářsko-politickou situací v české a slovenské části republiky a z ní vyplývajících odlišných představ o možné reformě.¹⁹ V dalším období tak při provádění protireformní politiky hrál velkou roli apel na národní cítění Slováků, kterého poprvé obratně využil G. Husák na mimořádném sjezdu Komunistické strany Slovenska 26. srpna. Ve svém projevu zdůrazňoval těsné sepětí s Dubčekem a polednovým programem. Zároveň se však distancoval od ústředního výboru vzešlého z XIV. sjezdu KSČ, na kterém údajně nebyla respektována rovnost českých a slovenských delegátů. Do čela slovenského ústředního výboru byla zvolena proreformní skupina vedená Husákem.²⁰

Dubčekovo vedení se po návratu z Moskvy ocitlo v obtížné schizofrenní situaci, neboť bylo vázáno závěry moskevského protokolu, jejichž váha byla dostatečně podpořena intervenčními vojsky. Na druhou stranu důvěra, jakou požívalo ve společnosti, a na které bylo jejich mocenské postavení přímo závislé, byla odvislá od věrnosti *Akčnímu programu*

¹⁷ BÁRTA, Miloš. *Československo roku 1968, 2. díl: počátky socialismu*, Praha 1993, str. 5.

¹⁸ OTÁHAL, Milan. *Opozice, moc, společnost*, Praha 1994, str. 12.

¹⁹ BÁRTA, Miloš. *Československo*, str. 13.

²⁰ BÁRTA, Miloš. *Československo*, str. 7.

KSČ z dubna 1968. Stranické vedení zvolilo novou strategii obnovování důvěry Sovětského svazu, která by umožnila brzký odsun vojsk a pokračování v reformním úsilí. Důvěry mělo být dosaženo plněním bodů Moskevského protokolu, „normalizováním poměrů“ v zemi, tzn. především obnovením autority státních, stranických a společenských organizací, ale i dočasným omezením demokratických práv, zavedením kontroly tisku nebo omezením práva na shromažďování.²¹ V praxi se tato linie projevila vytvořením *Vládního výboru pro tisk*, odvoláním ředitele rozhlasu a televize Zd. Hejzlara a J. Pelikána, zákazem tzv. Protisocialistických organizací (Klub angažovaných nestraníků, Klub 231, Slovenská společnost na ochranu lidských práv)²² zákazem časopisu Reportér a Politika, které byly následovány dalšími periodiky.

Tento postup navrhovaný Dubčekem však narážel na odpor některých členů ústředního výboru KSČ. Jedním z prvních byl Jaroslav Šabata, který v projevu 31. října zpochybnil reálnost takového řešení, v podobném duchu se vyjadřovali i další představitelé reformního proudu jako J. Smrkovský, Fr. Kriegel, K. Kosík a další.²³

Na listopadovém zasedání ÚV KSČ se již ostře profiluje tzv. „realistická“ skupina (především slovenských členů ÚV) kolem G. Husáka, poukazujícího na potíže a deformace polednového kurzu a prosazující vlastní realistickou cestu k normalizaci poměrů v ČSSR.²⁴

Lidová podpora Dubčkovy vedení ÚV KSČ se manifestovala při nacionálně laděné demonstraci na den výročí založení československého státu 28. října 1968 v Praze. Té se účastnila především mládež vyjadřující i protisovětské postoje. Podobné demonstrace mládeže se konaly i v Brně, Bratislavě nebo Českých Budějovicích, další příležitost k protisovětskému vystoupení pak pražská mládež našla ve výročí Velké říjnové revoluce.²⁵ Demonstrace byly rozháněny za použití obušků a vodních děl.

Další důležitou platformou, na které se formuloval nesouhlas se sovětskou okupací a narušováním reformního vývoje, byly nově demokraticky zvolené a decentralizované základní organizace ROH. Odborové hnutí, které od jara 1968 opět začínalo plnit svou původní roli, tzn. hájit zájmy zaměstnanců, tvořilo ojedinělou autonomní demokratickou oblast. Pro komunikaci a koordinaci v okresním formátu byly zakládány tzv. koordinační

²¹ OTÁHAL, Milan. *Opozice, moc, společnost*, str. 12.

²² BÁRTA, Miloš. *Československo*, str. 10.

²³ PELIKÁN, Jiří. *Socialist opposition in Eastern Europe*. London 1976, str. 26.

²⁴ BÁRTA, Miloš. *Československo*, str. 31.

²⁵ BÁRTA, Miloš. *Československo*, str. 20.

výbory, nezávislé na tradiční odborové struktuře.²⁶ Aktivizace dělnictva se projevovala i zakládáním podnikových rad pracujících. Osamostatnění podniků od státu a umožnění zaměstnancům podílet se na jejich chodu jsou cíle vytyčené Akčním programem KSČ. Přípravné administrativní práce zabývající se radami pracujících probíhaly od dubna 1968, první rady vznikly v červnu. Srpnové události podnítily zrychlený vývoj samospráv v mnoha podnicích, takže v lednu 1969 existovalo v Československu na 120 rad sdružujících asi 890 000 zaměstnanců.²⁷

Důležitou sílu podporující státní a stranické vedení tvořilo vysokoškolské studentstvo, spontánně protisovětsky vystupující od 21. října. Jako koordinační orgán sloužil v květnu založený *Svaz vysokoškolských studentů Čech a Moravy*, jenž na podzim reprezentoval studenty většiny fakult.²⁸ Násilná potlačení manifestací 28. října a 7. listopadu, stejně jako postupné vzdalování vedení od polednové linie, korunované navíc podpisem smlouvy o pobytu sovětských vojsk na území ČSSR, vyvolalo ve studentských řadách znechucení. Po neuspokojivém výsledku audience zástupců studentstva u prezidenta republiky a představitelů vlády a strany u příležitosti Mezinárodního dne studentstva 17. října vyhlásil Svaz vysokoškolských studentů počínaje 18. říjnem třídní okupační stávkou na všech vysokých školách v českých zemích.

Stávka měla podpořit deset studentských požadavků, které v mnohém anticipovaly tzv. *Manifest deseti bodů* z 21. srpna 1969: 1) zachování Akčního programu KSČ jako základu politiky, 2) odmítnutí kabinetní politiky, 3) zavedení cenzury omezeno na půl roku, 4) proti omezení spolčování a shromažďování, 5) svoboda vědy a umění, 6) osobní a právní jistoty, 7) odstranění nedůvěryhodných funkcionářů, 8) pokračování v ustavování rad pracujících, 9) svoboda výjezdu do zahraničí a 10) v zahraničí stát nesmí „participovat na akcích jež jsou v rozporu s cty čs. Lidu, Chartou OSN a Všeobecnou deklarací lidských práv.“²⁹ Se stávkou solidarizovali vysokoškolští učitelé i vedení fakult, připojila se k ní na jeden den část středoškoláků, na fakulty přicházely delegace ze závodů a vyjadřovaly solidaritu. Podle průzkumu veřejného mínění z prosince sympatizovalo se stávkujícími 86% dotázaných.³⁰

²⁶ TESAR, Jan. *Zamlčená diagnóza*, Praha 2003, str. 11nn.

²⁷ BÁRTA, Miloš. *Československo*, str. 22.

²⁸ BÁRTA, Miloš. *Československo*, str. 32.

²⁹ PAŽOUT, Jaroslav, *Reakce československých studentů v době Pražského jara na protestní hnutí na Západě*. in: Kárník, Zdeněk, Kopeček, Michal (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, sv.II.*, Praha 2004, str. 213–227.

³⁰ BÁRTA, Miloš. *Československo*, str. 32.

2.1.1 Hnutí revoluční mládeže

V návaznosti na (neúspěšnou) okupační stávku vysokých škol v listopadu 1968 byla založena organizace radikálních studentů a dalších mladých lidí z okruhu pražských fakult, pojmenovaná na zakládající schůzi 2. prosince 1968 *Hnutí revoluční mládeže* (HRM).³¹ Vůdčí postavou hnutí byl středoškolský učitel Petr Uhl se zkušenostmi z prostředí studentského revolučního hnutí ve Francii (ovlivněného myšlenkami trockizmu) a z *Náborového sdružení levice*, které v roce 1968 spoluzaložil se Zbyňkem Fišerem,³² tehdy přední osobností radikální levice v Československu.³³ Hnutí bylo organizováno v buňkách o maximálním počtu devíti členů, vhodných pro konspirativní práci. Nejsilněji v ní byli zastoupeni studenti Filosofické fakulty UK (Jaroslav Suk, Jan Frolík, Petruška Šustrová a další), další buňka pak fungovala na Přírodovědecké fakultě UK, nebo na Vysoké škole zemědělské, členové se ovšem rekrutovali i z ostatních škol a fakult, jakož i z jejich okolí.

HRM mělo zvláštní postavení mezi opozičními skupinami v Československu. Podle Jana Tesaře se jednalo o jedinou skupinu, která se vydala cestou „klasické ilegality“ inspirovanou Leninovými bolševiky.³⁴ Myšlenkově bylo výrazně ovlivněno západní novou levicí a trockizmem s jeho myšlenkou permanentní protibyrokratické revoluce. Ideologické teze skupiny byly shrnuty v *Programovém prohlášení Revoluční socialistické strany (Československo)* (RSS – alternativní název skupiny používaný z konspirativních důvodů) z listopadu 1969. Činnost hnutí sestávala v opatrování, rozmnožování a šíření letáků, organizování protestních akcí, jak proti normalizačnímu režimu (k výročí srpnové okupace, upálení Jana Palacha), tak i na podporu emancipačních hnutí třetího světa.

Zhruba v polovině roku 1969 bylo hnutí infiltrováno spolupracovníkem StB, dělníkem z Kladna Josefem Čechalem, který 28. listopadu podal na členy HRM udání. 13. prosince byla na hranicích zadržena Sibylle Plogstedtová, o dva dny později Petr Uhl, Jan Frolík, Petr Lukačovič, Petruška Šustrová a Radan Baše, 22. prosince pak Pavel Šremer. Na začátku roku 1970 bylo zadrženo dalších 12 členů. Po více než ročním vazebním věznění bylo 17 obžalovaných souzeno v březnu 1971. Procesu, který se stal prvním politickým procesem normalizačního Československa, byla věnována velká pozornost nejen v

³¹ PAŽOUT, Jaroslav. *Hnutí revoluční mládeže 1968-1970: edice dokumentů*. Praha 2004. str. 8.

³² Známým spíše pod uměleckým pseudonymem Egon Bondy

³³ UHL, Petr a PAVELKA, Zdenko. *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*. Praha 2013. str. 65.

³⁴ TESAŘ, Jan. *Zamlčená diagnóza*, str. 15nn.

tuzemském, nýbrž i v zahraničním tisku. K nejvyššímu trestu 4 let byl odsouzen Petr Uhl jako hlavní obviněný. Jaroslav Bašta a Sibylle Plogstedtová si vyslechli rozsudek 2,5 roku (Plogstedtová však byla v květnu vyhoštěna do Západního Berlína), Matylda Brožovská byla zproštěna obvinění, dva obvinění byli odsouzeni k podmíněčným trestům a zbytek k trestům v rozmezí 1 – 2 let.³⁵

2.2 Obnovení pořádku³⁶

Ideální příležitostí k manifestování protiokupačních a protinormalizačních nálad se stalo první výročí okupace 21. srpna 1969. Na masové demonstrace a manifestace, konané ve všech velkých městech Československa a provázené navíc i generální stávkou, reagoval bezpečnostní aparát velice razantně. Mezi 19. a 22. srpnem bylo v celé republice v souvislosti s nepokoji zatčeno 2373 lidí.³⁷ Tvrdá opatření byla navíc podpořena i legislativně, tzv. *Zákonným opatřením o některých přechodných opatřeních k upevnění a ochraně veřejného pořádku* z 22. srpna 1969, které umožňovalo ukládat zvýšené trestní sazby za účast na demonstracích nebo jiné projevy občanské neposlušnosti.³⁸

Násilné potlačení demonstrací si vyžádalo krom stovek zatčených i několik obětí na životech. Zatýkání v rozbouřených ulicích bylo následováno zatýkáním dalších kritiků nových poměrů (v srpnu a v září byli zatčeni tři signatáři *Manifestu deseti bodů*, v prosinci členové *Hnutí revoluční mládeže*).³⁹ Tyto a další kroky, které následně umožnily novému vedení plně nastoupit cestu tzv. normalizování stavu čs. politiky i společnosti, tentokrát již v otevřeném odporu proti polednovému vývoji, způsobily postupný útlum občanské aktivity. Tento směr pak byl zvěčněn a de facto povznesen na úroveň zákona na stranickém plenárním zasedání v prosinci 1970 v tzv. *Poučení z krizového vývoje ve straně a vládě*. Nový kurz se dal asi nejvýrazněji pocítit při masových prověrkách v KSČ, při kterých bylo ze strany vyloučeno cca 300 tisíc členů. S tím je spojen fenomén tzv. „strany vyloučených“.⁴⁰ Období normalizace chápou jakožto období, v němž vztah „širokých mas“ ke stranickým a státním špičkám zcela zásadním způsobem ochladl, obzvlášť ve srovnání

³⁵ PAŽOUT, Jaroslav. *Hnutí*, str. 25.

³⁶ Termín M. Šimečky, užívaný pro první fázi období normalizace

³⁷ CUHRA, Jaroslav. *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969-1972*. Praha 1997. str. 13.

³⁸ OTÁHAL, Milan, *Opoziční proudy v české společnosti 1969-1989*. Praha 2011. str. 17.

³⁹ Viz níže.

⁴⁰ ŠIMEČKA, Milan, *Obnovení pořádku*, Brno 1990. též PELIKÁN, Jiří, *Socialist Opposition in Eastern Europe: The Czechoslovak example*, London 1976.

nejen s obdobím pražského jara, ale i roku následujícího po sovětské intervenci. Dobu „odlivu revoluce“, ⁴¹ ve které promýšlení a snahy o prosazování politických (ale i ekonomických ad.) alternativ na sebe nebralo podobu masových manifestací, studentského hnutí ani nebylo bouřlivě projednáváno v odborových organizacích, ale stále více v soukromých a utajovaných aktivitách stále menšího množství jednotlivců. Jejich aktivita se navenek projevovala občasnými výzvami, manifesty a jen výjimečně přerostla v rozsáhlejší akci, která by byla s to zasáhnout širší veřejnost.

2.2.1 Manifest deseti bodů

Ke dni 21. srpna 1969 byl datován tzv. *Manifest deseti bodů*, podle Milana Otáhalu jeden z prvních opozičních dokumentů nastupující normalizace. ⁴² Jeho duchovním otcem byl (podle textu obžaloby) ⁴³ šachový velmistr a novinář Luděk Pachman. Pachman svou myšlenku diskutoval při bytových schůzkách s přáteli. Z poznámek vzniklých při těchto příležitostech pak zhotovil text, jenž předal Ludvíku Vaculíkovi ke konečné úpravě. Ten jej pak upravil do výsledné podoby deseti bodů. S obsahem textu, kterému se také přezdívalo „nových 2000 slov“, ⁴⁴ se snažil Pachman spolu s Rudolfem Battěkem a Janem Tesařem seznámit širší okruh přátel. Jakožto aktivní členové koordinačních výborů ROH se snažili s textem obeznámit i závodní výbory ROH. Text signovaný 10 vědeckými pracovníky, novináři a spisovateli (jmenovitě Rudolfem Battěkem, Václavem Havlem, Lubošem Kohoutem, Karlem Kynclem, Michalem Lakatošem, Vladimírem Neprašem, Luděkem Pachmanem, Janem Tesařem, Ludvíkem Vaculíkem a Josefem Wágnerem) byl 5. září Rudolfem Battěkem a Janem Tesařem doručen federální vládě, federálnímu shromáždění, České národní radě, vládě České socialistické republiky a ústřednímu výboru KSČ. Mimo to byl ještě počátkem září rozeslán Battěkem všem poslancům ČNR, redakcím československých deníků, rozhlasu, televize a ČTK.

⁴¹ 1990, 8. srpna, Praha – Ludvík Vaculík Ústavu pro soudobé dějiny ČSAV. Dopis vyjadřující stanovisko k petici deseti bodů. in: PECKA, Jindřich, ed. a PREČAN, Vilém, ed. *Proměny Pražského jara 1968-1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Brno 1993. str. 310.

⁴² OTÁHAL, Milan. *Opoziční proudy*, str. 18.

⁴³ 1970, 29. června a 4. září, Praha – Obžaloba z 29.6. vznesená Krajskou prokuraturou v Praze proti osmi signatářům petice deseti bodů a usnesení Městského soudu v Praze z 4.9.1970, in: PECKA, Jindřich, ed. a PREČAN, Vilém, ed. *Proměny Pražského jara 1968-1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Brno 1993. str. 289 - 304.

⁴⁴ Podle vlastních vzpomínek tlačil Pachman na Vaculíka, aby text zformuloval v rozsahu 2000 slov, aby tak implicitně odkazoval na výzvu z června 1968. Viz PACHMAN, Luděk. *Jak to bylo: Zpráva o činnosti šachového velmistra za období 1924-1972*. str. 200.

Ještě před zveřejněním manifestu byl 22. srpna Luděk Pachman zadržen pro svou dopisovatelskou činnost pro holandský tisk.⁴⁵ V průběhu září pak byli zatčeni ještě Rudolf Battěk (zbavený imunity poslance ČNR) a historik Jan Tesař.⁴⁶ Ostatní byli vyšetřováni na svobodě. Přes rok trvající vazba měla vyústit v proces stanovený na 15. října 1970, ten však byl na poslední chvíli odvolán a Battěk s Tesařem propuštěni na svobodu. Pachman, který se během pobytu ve vazbě dvakrát pokusil o sebevraždu, byl až do prosince 1970 držen v psychiatrické léčebně.

Podle pozdějších vzpomínek signatářů si manifest nečinil ambice působit na širší veřejnost, která se již nacházela ve stavu narůstající apatie (slovy Ludvíka Vaculíka, národ byl „vyřízen“), nýbrž šlo o svého druhu čestné prohlášení.⁴⁷

2.2.2 Strana vyloučených

Důležitým nástrojem k upevnění normalizačního režimu se staly stranické prověrky, které měly za cíl zbavit stranu členů nevyhovujících novému směřování strany. Prvními vyloučenými z pochopitelných důvodů byly exponované osobnosti reformního hnutí, členové ÚV KSČ František Kriegel, Jaroslav Šabata, členové vlády Ota Šik, Jiří Hájek, ředitelé rozhlasu a televize Zdeněk Hejzlar a Jiří Pelikán nebo oblíbený předseda NS Josef Smrkovský. V rámci rozsáhlé akce „výměny stranických průkazů“ pak byli komisemi prověřováni všichni členové strany, jejichž případné vyloučení (nebo v mírnější verzi vyškrtnutí) zpravidla nezůstalo bez odezvy ani v zaměstnání. Masa zhruba pěti set tisíc takto postižených nazývaná též „stranou vyloučených“ tvořila potenciálně početnou základnu opoziční činnosti, která nejenže nalézala ideovou oporu v dokumentech pražského jara (především v *Akčním programu KSČ*), ale mohla rovněž do svého čela postavit známé a zkušené mluvčí.⁴⁸

⁴⁵ PECKA, Jindřich, ed. a PREČAN, Vilém, ed. *Proměny Pražského jara 1968-1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Brno 1993. str. 309.

⁴⁶ BATTEK, Rudolf a RYBÁČKOVÁ, Jiřina, ed. *Jako Červenej karkulák: dopisy z vězení*, Praha 2002. str. 19.

⁴⁷ 1990, 8. srpna, Praha – Ludvík Vaculík Ústavu pro soudobé dějiny ČSAV. Dopis vyjadřující stanovisko k petici deset bodů. in. PECKA, Jindřich, ed. a PREČAN, Vilém, ed. *Proměny Pražského jara 1968-1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Brno 1993. str. 310.

⁴⁸ PELIKÁN, Jiří. *Socialist Opposition*, str. 40.

Záhy se začali vyloučení komunisté scházet v menších skupinách v bytech a diskutovat o dalším postupu. Podle Jiřího Pelikána⁴⁹ z těchto diskuzí vyšly tři možné varianty počínání vyloučených komunistů. První pesimistická varianta považovala komunistickou stranu za jediné možné fórum, na jehož půdě je možné vést boj za obnovu socialismu a nevěřila v reálnou možnost utvoření socialistické opozice vně strany. Proto radila vyčkat příhodné mezinárodní a vnitrostranické situace a pak se znovu začlenit do jejích řad a nabídnout své zkušenosti z období pražského jara.

Druhá varianta naopak navrhovala založení nezávislé a ilegální komunistické strany – *Svazu Komunistů Československa*⁵⁰ s vlastním programem, založeným především na Akčním programu a rezolucích XIV. sjezdu, pracující konspirativním způsobem, která by se zapojila do mezinárodního komunistického hnutí. Tato myšlenka byla vedena snahou zachránit myšlenku i samotný pojem komunismu před diskreditací Husákovským režimem. Této variantě byla vytýkána jednak malá šance na získání širší lidové podpory pro věc komunistické strany (byť opoziční), jednak předpoklad, že by se do vedení strany postavily osobnosti pražského jara, které byly pod dohledem policejních orgánů a umožnily by tak snadné rozkrytí a rozbití strany hned v zárodku. V neposlední řadě také fakt, že komunistické hnutí bylo doposud řízeno z Moskvy. Velice silným motivem odrazujícím od ilegální činnosti byly vzpomínky mnoha exkomunistů na dobu protinacistického odboje a též na období politických procesů 50. let.⁵¹

2.2.3 Socialistické hnutí československých občanů

Třetí varianta vycházela především z prostředí brněnských exkomunistů kolem Jaroslava Šabaty a Alfréda Černého.⁵² Ti navrhovali vznik organizačně podstatně volnějšiho socialistického hnutí, sestaveného z volně propojených menších autonomních skupin vznikajících v místech nebo závodech, kterým by centrum („avantgarda avantgardy“) určovalo rámcový program, zatímco činnost hnutí (tisk, šíření letáků, samizdatu) by vznikala z iniciativy jednotlivých skupin. Výsledkem součinnosti brněnské skupiny s pražskou, reprezentovanou Milanem Hüblem a Janem Tesařem, se stalo programové prohlášení *Občané Československa!* datované 28. října 1970 a podepsané *Socialistickým hnutím československých ob-*

⁴⁹ PELIKÁN, Jiří. *Socialist Opposition*, str. 41.

⁵⁰ OTÁHAL, Milan. *Opoziční proudy*, str. 27.

⁵¹ HÁJEK, Miloš. *Paměť české levice*. Praha 2011. str. 240.

⁵² OTÁHAL, Milan. *Opoziční proudy*, str. 28.

čanů (SHČO). Další formulací ideových východisek utvořených při debatách mezi pražskou a brněnskou částí hnutí je *Malý akční program socialistické opozice* z počátku roku 1971. Ten byl původně určený jako podklad k dalším diskuzím, mimo jiné se skupinou brněnských exsocialistů.⁵³

Od počátku roku 1971 do počátku roku 1972 vycházel z aktivity členů SHČO samizdatový časopis *Fakta – Připomínky – Události* vedený Milanem Hüblem,⁵⁴ otiskujícím především domácí aktuality, analýzy domácí politiky a také informace o dění v dalších státech východního bloku. Zprávy byly pak často přetiskovány v exilových *Listech* Jiřího Pelikána (pravidelně v dvouměsíčním rytmu vycházejících od ledna 1971), které ve svém prvním čísle označily otištěný manifest *Občané Československa!* z 28. října 1970 i za své ideové východisko.

Další skupina vyloučených komunistů kolem Miloše Hájka a Jaromíra Litory začala na přelomu let 1970/1971 samizdatově vydávat časopis *Pokrok*, po několika málo číslech byli však z konspirativních důvodů (a zároveň též pro malý úspěch časopisu) nuceni s vydáváním přestat.⁵⁵

2.2.4 Socialistická opozice v Brně

Specifické uskupení se vytvořilo v Brně v prostředí Československé strany socialistické a s ní spojeného Diskusního klubu. Ten vznikl na počátku roku 1968 původně jako víceméně nezávislé diskusní fórum kolem Milana Šilhana, Jaroslava Mezníka a dalších, pokoušející se navázat na tradice Národně socialistické strany a sblížením se sociální demokracií o narušení mocenské hegemonie KSČ.⁵⁶ Členové Diskusního klubu v průběhu druhé poloviny roku 1968 dostali do vedení brněnského městského výboru ČSS, kde se angažovali v aktivním odporu proti normalizačním tendencím v ČSS i ve vedení KSČ (především odpor proti srpnové okupaci, podpora Josefa Smrkovského na post předsedy Národního shromáždění, podpora studentského hnutí, vzniku závodních organizací⁵⁷). ČSS

⁵³ ŠABATA, Jaroslav in CHARTA 77 a CÍSAŘOVSKÁ, Blanka, ed. et al. *Charta 77 očima současníků: po dvaceti letech*. Brno 1997. str. 145.

⁵⁴ Milan Hübl zároveň působil do svého uvěznění jako domácí zpravodaj Pelikánových listů CACCAMO, Francesco. *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*. Brno 2008. str. 32.

⁵⁵ HÁJEK, Miloš. *Paměť české levice*, str. 240.

⁵⁶ Beseda s M. Šilhanem 30.8.1991 v Brně in PERNES, Jiří. *Od demokratického socialismu k demokracii*. Brno 1999, str. 173.

⁵⁷ PERNES, Jiří, *Od demokratického socialismu k demokracii*, str. 64.

do konce roku 1969 zaznamenala nebyvalý nárůst členské základny (v celorepublikovém měřítku dvojnásobný, v jihočeském kraji dokonce trojnásobný!⁵⁸). Další organizací fungující při ČSS byl Klub mladých socialistů, založený na počátku roku 1969 Jiřím Pernesem, Jaroslavem Hrochem a dalšími studenty brněnských fakult.

Rozkol ve straně zpečetilo na přelomu roku 1969/70 jednání mezi krajskými výbory ČSS a KSČ a rozhodnutí ústředního výboru ČSS o pozastavení činnosti brněnského městského výboru a ustanovení správní komise, která měla za úkol prostřednictvím personálních změn provést „očistu“ brněnské organizace.⁵⁹ Na základě činnosti správní komise byli březnu 1970 vyloučeni ze strany funkcionáři Josef Podsedník, Milan Šilhan, Andělín Šulík a vyškrtnut Jaroslav Caha. Rovněž Petr Wurm a Jaroslav Mezník byli odvoláni z ideologické komise ÚV ČSS.⁶⁰

Znemožnění oficiální politické práce však velkou část bývalých členů nepřimělo k rezignaci na veřejnou činnost. Milan Šilhan, Petr Wurm Jan Schopf a další nadále pořádali schůzky v soukromých bytech, na nichž byly probírány politické otázky, které postupně získávaly organizovaný a postupem času i konspirativní charakter.⁶¹ Na podzim 1970 navíc došlo k dohodě o společném postupu se skupinou brněnských exkomunistů v čele s Jaroslavem Šabatou. V průběhu roku 1971 se okruh rozšířil na několik desítek osob, včetně bývalých členů *Klubu mladých socialistů* a bylo zapotřebí vytvořit složitější hierarchickou strukturu. Její činnost se rozšířila z konspirativních schůzek, na kterých se řešily politické nebo ekonomické otázky i na přepisování a šíření nejrůznějších písemností z tuzemské nebo zahraniční (často exilové) provenience. V tomto směru byla přínosná spolupráce se skupinou exkomunistů, kteří měli přístup jak k exilovým *Listům* a *Svědectví*, tak i k některým zahraničním periodikům (*Stern*, *Spiegel*, *Life*).

Stanoviska vyjadřovaná v diskuzích o politicko-ideových otázkách se pokusil Jaroslav Šabata shrnout v dokumentu nazvaném *Pamětní spis*, který na počátku roku 1971 předal k posouzení Milanu Šilhanovi a dalším socialistům. Kvůli výhradám ze strany Šilhana a dalších socialistů pro nedostatečnou programovost textu byl Petru Wurmovi zadán úkol *Pamětní spis* přepracovat. Tak vznikl v polovině roku 1971 programový dokument nazvaný *Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus*, podle

⁵⁸ PERNES, Jiří, *Od demokratického socialismu*, str. 177n.

⁵⁹ PERNES, Jiří, *Od demokratického socialismu*, str. 117.

⁶⁰ PERNES, Jiří, *Od demokratického socialismu*, str. 125.

⁶¹ PERNES, Jiří, *Od demokratického socialismu*, str. 132.

kterého přijala jméno i celá skupina – Československé hnutí za demokratický socialismus (ČHDS).⁶²

Hlavní představitelé brněnské socialistické opozice byli zadrženi STB na přelomu ledna a února 1972. První část byla odsouzena v rámci tzv. letních procesů v červenci 1974. Zde padlo šest rozsudků, za hlavního viníka byl označen Milan Šilhan odsouzený k 5 letům vězení, Zdeněk Pokorný na 4, Jaroslav Mezník na tři a půl roku, Petr Wurm na tři roky, Alois Vyroubal a Jan Schopf na 2 roky a 6 resp 2 měsíce. Jarmila Potměšilová, Zbyněk Novotný, Radim Kopecký a Milan Gross byli odsouzeni v dubnu 1974 k podmíněčným trestům mezi 12 a 20 měsíci trvání.⁶³

2.2.5 Volby v listopadu 1971

Zřejmě nejrozsáhlejší akcí spojené komunistické a socialistické opozice se stala kampaň před volbami do všech zastupitelských orgánů v listopadu 1971. První vlna kampaně proběhla v noci ze 14. na 15. září. Během ní byly po Praze, Brně a jiných městech Československa rozhazovány letáky upozorňující občany na skutečnost, že v Československu neexistuje volební povinnost, nýbrž volební právo, a že tedy neúčast u zinscenovaných voleb je legálním prostředkem vyjádření odmítavého postoje k Husákovu vedení. Pro případ účasti ve volbách byly navrhovány další způsoby, jakými je možno projevit odpor (škrtní kandidátek, trvání na tajnosti volby řádným pobytem za plentou).⁶⁴ Podle pozdějšího vyjádření Gustáva Husáka bylo Státní bezpečností zjištěno na sto tisíc kusů výzvodových letáků v několika verzích.⁶⁵ I přes veškeré aktivistické úsilí se kampaň nesesetkala s výrazným úspěchem. I když volební účast nedosahovala proklamované výše blížící se stu procent, reálná účast nejspíš přesahovala 85%.

V návaznosti na letákovou akci bylo v průběhu listopadu a prosince zatčeno v Praze, Brně a Bratislavě na 90 lidí, mimo jiné Jaroslav Šabata, jeho dva synové Václav a Jan a dcery Anna, studentský aktivista Jiří Müller⁶⁶ nebo Rudolf Battěk a Jan Tesař bez soudu propuštěný z vazby v říjnu 1970.⁶⁷ Další vlna zatýkání proběhla v lednu následujícího roku

⁶² PERNES, Jiří, *Od demokratického socialismu*, str. 142.

⁶³ PERNES, Jiří, *Od demokratického socialismu*, str. 152.

⁶⁴ *Listy* 1971, č. 6, str. 5-6.; též *Fakta – Připomínky – Události* z 24. září 1971.

⁶⁵ PELIKÁN, Jiří. *Socialist Opposition*, str. 157.

⁶⁶ *Listy* 1972, č.1 str. 2.

⁶⁷ BATTEK, R., RYBÁČKOVÁ, J. *Jako Červenej karkulák*, str. 43.

a postihla již dříve zadrženého Ludřka Pachmana, Karla Kyncla nebo vydavatele *Faktů-Událostí-Připomínek* Milana Hübla. Celkem bylo zadrženo 140 osob, z nichž 46 osob bylo v letních procesech roku 1972 odsouzeno celkem na 126 let. Vedle výše zmíněných představitelů brněnských socialistů byli k nejvyšším trestům odsouzeni Jaroslav Šabata (6,5 roku), Jan Tesař (6 let), Jiří Müller (5,5 roku), Rudolf Battěk (3,5 roku) a další.

2.3 Druhá fáze – období stabilizace

2.3.1 „Konsolidovaná společnost“

Jak je patrné z předchozí kapitoly, znamenalo období let 1971 a 1972 významný předěl v dějinách posrpnové opozice. Spolu s Milanem Otáhalem je možné jej považovat za konec její první etapy.⁶⁸ Během politických procesů došlo k pacifikaci vůdčích osobností opozičního hnutí, které se z valné své většiny rekrutovaly z představitelů obrodného procesu – vyloučených komunistů a socialistů – a tím i k výrazné dezintegraci opozičních sil. Jejich eliminací tak mohla být symbolicky zakončena etapa, kterou Milan Šimečka nazval „obnovením pořádku“ – období uklízení politického nepořádku obrodného procesu. Husákovo vedení přistoupilo k tak razantnímu kroku teprve v situaci, kdy se cítilo být jisté ve svém mocenském postavení. V době, v níž byly vyhlášeny první volby po srpnu 1968, které měly jasně signalizovat pevnou pozici československého vedení i do Sovětského svazu.⁶⁹

Důsledkem stranických čistek, represí nebo štvavých mediálních kampaní, vytvářením atmosféry strachu a zároveň usilovné snahy vedení státu o zlepšení materiální úrovně obyvatelstva byl podle tradičního pojetí normalizace společenský konsenzus. Ten zajišťoval pracujícím pohodlný materiálně zajištěný život, výměnou za rezignaci na

⁶⁸ OTÁHAL, Milan. *Opoziční proudy*, str. 69.

⁶⁹ PELIKÁN, Jiří. *Socialist Opposition*, str. 61.

politickou angažovanost. Rovněž komunistickou stranu se pomocí stranických čistek podařilo do značné míry přetvořit v onen kýžený „bezideový konglomerát“,⁷⁰ kde utilitaristické pohnutky členstva často dominovaly nad osobním přesvědčením. Duch „politické apatie“,⁷¹ rozšířený mezi obyvatelstvem pak negativně ovlivňoval i náladu mezi příslušníky opozice. V těch sílila s rostoucím odstupem od roku 1968 rezignace. Svou izolovanost se snažili alespoň minimálně kompenzovat při bytových schůzkách s podobně stíženými. Kolektivní akce se omezují prakticky na pár petičních akcí nebo společných prohlášení.

2.3.2 Nové formy opozice

Proměněná společenská situace, jakož i bohatší zkušenost propuštěných činitelů opozice nutila změnit metody práce. Po návratu z vězení bylo především třeba znovu vytvářet spojení mezi jednotlivci, z nichž mnozí se po zkušenostech s procesy zdráhaly do podobné činnosti znovu zapojovat, nebo tuto činnost odmítli zcela.⁷² Vězení též často posloužilo jako místo sblížení dříve oddělených prostředí, jako v případě Petra Uhla, představitele radikální mládeže, který se ve věznici na Borech setkal s vyloučeným komunistou Josefem Stehlíkem (jedním z vydavatelů *Pokroku*), jehož prostřednictvím se pak seznámil s dalšími exkomunisty.⁷³ Opoziční činnost již nebyla prováděna konspirativně, zavrhnuty byly i pokusy o oslovení veřejnosti v podobě letákových akcí nebo pořádání demonstrací.⁷⁴ Hlavní těžiště činnosti se nacházelo v občasných setkáních organizovaných především bývalými komunisty v bytech nebo chatách. Z těchto setkání se vyprofilovala skupina tzv. „eurokomunistů“ (vyloučených komunistů, orientovaných na západní evropské komunistické strany). Schůzky této skupiny byly pořádány nejprve v úterý, později každou středu v bytě Zdeňka Jičínského, Zdeňka Mlynáře nebo Rudolfa Slánského mladšího.⁷⁵ Podle dne, ve kterém se scházela tato skupina, utvořená kolem bývalých členů ÚV KSČ Zdeňka Mlynáře, Jiřího Hájka, Františka Kriegela a dalších, byla nazývána „středečníci“. V záznamech Státní bezpečnosti byla vedena jako „Ústřední výbor vyloučených z KSČ“.⁷⁶

⁷⁰ ŠIMEČKA, Milan, *Obnovení pořádku*, str. 35.

⁷¹ *Listy* 1974, č. 1. str. 1.

⁷² HÁJEK, Miloš. *Paměť české levice*, str. 241.

⁷³ UHL, Petr a PAVELKA, Zdenko. *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*. Praha 2013. str. 216.

⁷⁴ UHL, PAVELKA, *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*, str. 218.

⁷⁵ KOHOUT, Luboš. *Středečníci aneb ÚV vyloučených z KSČ*. Tvorba. 1990, č. 13, s. 6n.

⁷⁶ KOHOUT, Luboš. *Středečníci*, str. 6.

Neustávalo spojení se zahraničím, především s Pelikánovými *Listy* a také s občasníkem *Informační materiály* založeným v roce 1971 a vydávaným v západním Berlíně, jejichž prostřednictvím opozice podávala do zahraničí zprávy o situaci v Československu. Spojení probíhalo až do roku 1977 v režii Petra Pitharta.

Vedle toho se zabývali formulováním výzev v první řadě adresovaných představitelům normalizačního vedení. Jednou z prvních takových výzev byla petice 35 československých spisovatelů prezidentu Svobodovi žádající o propuštění politických vězňů před Vánocemi 1972.⁷⁷ Výzvy k propuštění politických vězňů se pak opakovaly v roce 1975 a též v roce následujícím, tentokrát s apelem na respektování Závěrečného aktu Helsinské konference.⁷⁸ Dalším takovým počinem byla tzv. *chilská rezoluce* z léta 1974, ve které z podnětu Jiřího Hochmana 30 politických vězňů z let 1970–1973 protestovalo proti perzekucím Pinochetových odpůrců a zároveň proti pokrytectví Jednoty českých právníků, která vydala rozhořčené prohlášení, kritizující nezákonnosti v cizí zemi a zároveň podobné kroky schvaluje a podněcuje na domácí půdě.⁷⁹ Veliký ohlas pak měl otevřený dopis Alexandra Dubčeka Federálnímu shromáždění a Slovenské národní radě z 28. října 1974, který byl po dlouhých debatách uvnitř Komunistické strany Itálie zveřejněný v dubnu následujícího roku mnoha západoevropskými deníky a také římskými *Listy*.⁸⁰

Další větší akcí opozice byla *Výzva opozičních intelektuálů z 24. března 1976*, kterou 34 československých intelektuálů směřovalo na Československou akademii věd, Filosofickou fakultu Univerzity Karlovy a hlavní sdělovací prostředky. Požadovalo v ní veřejnou diskuzi o knize Zdeňka Mlynáře *Československý pokus o reformu 1968*, která podle nich představuje „seriózní a podnětný pokus o marxistickou analýzu“⁸¹ československé reformy 1968. Kniha měla být jedním z příspěvků k debatě o československém vývoji, o které českoslovenští reformní komunisté doufali, že bude jedním z bodů konference dělnických a komunistických stran chystané na červen 1976 do Berlína. K té se z řad komunistické opozice upínaly velké naděje na revizi československé otázky na mezinárodním komunistickém fóru.⁸² Neúspěch tohoto snažení znamenal citelnou ránu pro sebevědomí

⁷⁷ *Listy* 1973, č.2. Str. 3.

⁷⁸ *Listy* 1975 č. 5, str. 44.; *Listy* 1976 č. 2 str 12-13.

⁷⁹ UHL, PAVELKA, str. 218.

⁸⁰ *Informační materiály* 1975, č. 16, str. 16.

⁸¹ MLYNÁŘ, Zdeněk, *Socialistou na volné noze*. Praha 1992. str. 19.

⁸² OTÁHAL, Milan. *Opoziční proudy*, str. 100n.

kruhu reformě komunistické opozice, která tak pochopila, že je třeba postupovat ve „spolupráci s ostatními demokratickými proudy.“⁸³

Zásadním tématem druhé poloviny 70. let, které silně ovlivnilo další vývoj československé opozice, byla – v souvislosti s československou ratifikací Závěrečného aktu Helsinské konference – otázka lidských práv. Četná prohlášení, otevřené dopisy či petice se zaštiťují právě tímto mezinárodním závazkem československého státu. Ta se stala nosným motivem nového opozičního uskupení, totiž *Charty 77*.

⁸³ OTÁHAL, Milan. *Opoziční proudy*, str. 101.

3 Politické myšlení

3.1 Programová prohlášení

Následující část bude věnována několika důležitým dokumentům, které nám umožní komplexnější vhled do politického myšlení československé opozice. Jedná se o programová prohlášení a manifesty, které nabízejí více či méně podrobná vymezení ideových východisek a cílů jednotlivých opozičních hnutí. Jsou jimi: *Manifest deseti bodů*, *Programové prohlášení Revoluční socialistické strany*, *Manifest Občané! Socialistického hnutí československých občanů* a jeho *Malý akční program* a nakonec *Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus*.

Jejich vzniku předcházelo dlouhodobé promýšlení, zpřesňování a diskuze, na kterých se podílelo větší množství lidí. Díky tomu můžeme tvrdit, že tyto dokumenty představují unikátní svědectví o politických jazycích československé opozice. Přesto jim byla doposud věnována minimální pozornost historiků.⁸⁴ Na základě jejich analýzy se pokusím ukázat zkušenosti, politické a sociální zázemí, které formovalo politické myšlení opozičních aktérů, a které předurčovalo jejich opoziční vystupování.

3.1.1 Manifest deseti bodů z 21. srpna 1969⁸⁵

Vznik *Manifestu deseti bodů*, o jehož historii bylo pojednáno v předchozí kapitole, byl podle pozdějších vzpomínek signatářů motivován především snahou o zachování morální integrity jeho autorů. Snažili se sami pro sebe si uchovat tváře lidí, ve kterých pulzuje vědomí občana, zodpovědného za osud své země. Pro které je stále živý odkaz pražského jara a kteří se nehodlají jen tak pokorně smířit s novými pořádky. Nedělali si iluze o možnostech vlivu, jaký může mít provolání několika intelektuálů v době, kdy již nebylo prakticky možné očekávat podporu společnosti. Období angažovanosti mas na politickém

⁸⁴ S výjimkou syntetických prací Milana Otáhal, které se však omezují na vyjmenování důležitých tezí programů. V podobném duchu se nese článek téhož autora *Programová orientace disentu 1969-1989*, podrobnější kritickou analýzu podává Otáhal v předmluvě k vydání *Malého akčního programu ČHDS* (in *Soudobé dějiny* 1995 č. 2. str. 374-377).

⁸⁵ Text manifestu viz. PEČKA, Jindřich, ed. a PREČAN, Vilém, ed. *Proměny Pražského jara 1968-1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Brno 1993. str. 282-289.

dění skončilo, a s ním i aktivní podpora systémových změn daných polednovým kurzem, respektive spontánní projevy odporu proti postupující normalizaci. O tomto ryze proklamativním záměru autorů svědčí i seznam adresátů, kterým byl manifest určen. Byli jimi: federální vláda, česká vláda, Federální shromáždění, Česká národní rada a ústřední výbor KSČ.

Autoři a signatáři manifestu tvoří poměrně různorodou skupinu intelektuálů, kteří se různým způsobem angažovali v polednovém hnutí. Část tvořili členové KSČ (Jan Tesař, Luboš Kohout) část nestraníci (Rudolf Battěk, Václav Havel). Vzhledem k jejich profesnímu zaměření, které se z velké části realizovalo publikační činností, je logický odpor k zavedení cenzury, jež považují za návrat „o sto let zpátky.“⁸⁶

Jakožto aktivní účastníci polednového hnutí hned v úvodu svého prohlášení jednoznačně popírají tvrzení, že v roce 1968 byl u nás ohrožen socialismus. Vývoj navržený v Akčním programu KSČ byl podle nich naopak snahou o očištění socialismu od chyb a křivd způsobených jeho dřívějšími deformacemi a v souladu s ideály socialistického hnutí cestou ke svobodnější a vyspělejší společnosti. Proto podporují komunisty, hlásící se k socialismu s lidskou tváří, tedy ty, kteří podporují platnost závěrů XIV. sjezdu KSČ. K odkazu pražského jara se hlásí i v ekonomické oblasti, kde se staví proti současnému potlačování ekonomických stimulů.

Z toho důvodu odmítají obsazení Československa sovětskými vojsky a žádají orgány státu, aby zahájily jednání o ukončení jejich pobytu na území republiky. Pobyt vojsk považují za „pošpinění jména socialismu“⁸⁷ a vyslovují se pro dodržování mezinárodních smluv, zejména mezi socialistickými státy. Jako jeden z výdobytků pražského jara vidí i federalizaci země, vyhlášenou v říjnu 1968. Tu však současné vedení neumožňuje dotáhnout do důsledků a přenést ji i na půdu ústředního výboru strany.

Stejně jako učinil již Ludvík Vaculík ve svém manifestu *2000 slov*⁸⁸ pochybňují vedoucí úlohu komunistické strany, její nadřazování nad orgány státu, odpovědné lidem, která nutí velkou masu nečlenů komunistické strany „žít v poměrech, na něž nemohou působit“.⁸⁹ Strana si podle nich může vedoucí pozici vydobýt pouze tím, že si získá důvěru lidu, jinak působí v partnerské spolupráci s ostatními stranami Národní fronty.

⁸⁶ PECKA, J, PREČAN, V. *Proměny*, str. 284.

⁸⁷ PECKA, J, PREČAN, V. *Proměny*, str. 284.

⁸⁸ http://www.totalita.cz/txt/txt_2000slovt.php

⁸⁹ PECKA, J, PREČAN, V. *Proměny*, str. 285.

V období pražského jara byl Luděk Pachman, spolu s Rudolfem Battěkem a Janem Tesařem činný při iniciování koordinačních výborů ROH. Rudolf Battěk byl zároveň aktivní v Klubu angažovaných nestraníků. Důležitým bodem jejich kritiky je proto rozpouštění nebo omezování činnosti občanských organizací. Protestují proti zákazu koordinačního výboru tvůrčích svazů, mocenským zásahy do Svazu vysokoškolského studentstva, nebo zavedení cenzury. Kladou důraz na roli odborových organizací, které by měly být aktivní silou v boji proti odstraňování kompetentních vedoucích pracovníků z ideologických důvodů.

Formulují rovněž rozšířenou obavu z návratu represí známých z 50. let. Požadují proto postavení bezpečnostních složek pod „účinnou kontrolu zákonodárných sborů“ a rovněž „ratifikaci mezinárodního paktu o občanských právech a pakt o právech hospodářských, sociálních a kulturních.“⁹⁰

Signatáři manifestu jednoznačně proklamují své socialistické smýšlení, které není protistranické, a které naopak usiluje o prohloubení socialismu směrem k větší demokratičnosti, do takové formy, ve jaké by mohl slavit úspěch i v ostatních vyspělých zemích. Žádají brzké konání voleb podle zákona, který prohloubí socialistickou demokracii. Dále také zákon, který by zakotvoval právo petičních výborů navrhnout kandidáta, a zpětně též poslance odvolávat.

Co je však na manifestu zřejmě nejpozoruhodnější, (a co také vzbudilo největší odpor u jeho kritiků) je akcent na nenásilný, resp. pasivní odpor a to, co je v pozdějším období nazýváno „nepolitickou politikou“. Autoři hájí své právo nesouhlasit, toto právo však má být uplatňováno pomocí ignorování funkcionářů, se kterými nesouhlasí. Ostatním lidem pak doporučují dělat, co jde, především ale dobře vykonávat své povolání, a tím prospívat ostatním lidem. Jako prostředek sebeobrany pak doporučují „praktickými skutky nepolitické povahy prosadit svůj styl života, svou životní filosofii,“⁹¹ stažení se do soukromí, ve kterém se člověk může realizovat zkrášlováním svého domova, svého pracovního a životního prostředí, tím že se bude bavit způsobem, který je mu vlastní, nebo že bude zmírňovat vlastní šetrností a úsilím škody vzniklé špatně nastaveným hospodářstvím. Autoři manifestu v tomto bodě navazují na starou tradici českého politického myšlení sahající ke K. H. Borovskému a T. G. Masarykovi odkaz a předznamenávají tak

⁹⁰ PECKA, J, PREČAN, V. *Proměny*, str. 285.

⁹¹ PECKA, J, PREČAN, V. *Proměny*, str. 288.

důležitou linii myšlení pozdějšího disentu, reprezentovanou především Janem Patočkou a Václavem Havlem.⁹²

3.1.2 Programové prohlášení Revoluční socialistické strany (Československo) z listopadu 1969⁹³

Z docela odlišných předpokladů vychází program *Hnutí revoluční mládeže*, které z konspiračních důvodů používalo i alternativního názvu *Revoluční socialistická strana (Československo)*. Jeho členstvo bylo tvořeno příslušníky mladé generace, především studenty pražských vysokých škol. Jednalo se o generaci vyrostlou v socialistickém státě, zformované socialistickým školstvím. S pevně zakořeněnými ideály socialismu a komunismu pozorovali s nelibostí reálný stav společnosti, která sama sebe nazývala socialistickou. Toto přesvědčení pak bylo umocněno během pobytů některých pozdějších členů hnutí v západních státech, kde se měli možnost seznámit s představiteli a myšlenkami "New left" a čtvrté internacionály.⁹⁴

Z těchto pozic se pak odvíjela i jejich kritika normalizačního režimu, který považovali v duchu Trockého kritiky stalinského sovětského svazu za zradu revoluce. Československý režim nepovažovali za socialistický, nýbrž centralistický, byrokratický, totalitní a autoritářský.⁹⁵ To se projevuje skutečností, že vliv na rozhodování ovlivňující práci nemají sami pracující, nýbrž „mocensko-byrokratické centrum“⁹⁶ uskupené kolem stranického a státního vedení. To tvoří novou vykořisťovatelskou třídu disponující společenským produktem. Stranický aparát, stejně jako policie armáda či justice jsou pouze poslušnými nástroji mocensko-byrokratického centra. Jako zástěrky používá byrokracie překroucené proletářské ideologie, která ve skutečnosti nemá nic společného s marxismem, a která přináší nesvobodu ducha, kultury, vědy, demoralizující společnost.

Cílem revoluční strany i všech socialistů je antibyrokratická revoluce, která by nastolila systém, jež bude splňovat konkrétní kritéria. Na prvním místě se jedná o „svrchované

⁹² Srovná ní viz. HAVELKA, Miloš. „Nepolitická politika“: kontexty a tradice. in *Sociologický časopis*. Praha 1998 roč. XXXIV, 4, str. 455-466.

⁹³ Text prohlášení viz. PAŽOUT, Jaroslav. *Hnutí revoluční mládeže 1968-1970: edice dokumentů*. Praha 2004. str.74n.

⁹⁴ Petr Uhl navštěvoval Francii již od první poloviny 60. let. Tam se seznámil s prostředím kolem ústředí IV. Internacionály. Čelnové HRM roku 1968 uskutečnili cestu do Francie a do Západního Berlína, kde se mimo jiné setkali s redaktory magazínu Konkret. srv. PAŽOUT, *Mocným navzdory*. Praha 2008.

⁹⁵ Srovnání např. TROCKIJ, Lev. *Zrozená revoluce*. Brno 1995.

⁹⁶ PAŽOUT, Jaroslav. *Hnutí*, str. 74.

právo⁹⁷ pracujících na rozhodování o výrobních prostředcích, s nimiž pracují. Toto právo bude uplatňováno prostřednictvím rad pracujících v několika úrovních, kde volení zástupci budou odvolatelní a především se budou účastnit práce, aby nedošlo ke vzniku profesionální byrokracie. Takovýto samosprávný systém vylučuje parlamentní systém navzájem soupeřících politických stran, ty budou moci sloužit pouze jako ideologická uskupení navrhuující ideologické koncepce. Spolu s tradiční státní autoritou, jeho hierarchií a institucemi bude zrušena i armáda. Ta bude nahrazena dobrovolnými ozbrojenými jednotkami při závodech. Zrušení společenské hierarchie rovněž umožňuje vymizení vztahu podřízenosti, což povede k větší seberealizaci člověka.

Opět v souladu s Trockého odporem k "socialismu v jedné zemi" tvrdí, že podobný systém nemůže být zaveden pouze v Československu. Jeho životaschopnost může být zajištěna pouze na základě proletářského internacionalismu v součinnosti s ostatními národy, především východní Evropy, které mají stejně jako Československo k socialismu nejbližší. Je třeba vytvořit jednotnou frontu lidového odporu, jež soustředí protibyrokratické síly. RSS si dává za cíl účastnit se tohoto boje, ve kterém se bude zdokonalovat studiem, diskuzemi, instruktážemi. Praktická činnost hnutí se bude sestávat ze šíření informací pomocí letáků a plakátů, organizováním demonstrací a stávek.⁹⁸

3.1.3 Manifest „*Občané Československa!*“ Socialistického hnutí Československých občanů z 28. října 1970⁹⁹

Manifest *Občané Československa!* je prvním prohlášením Socialistického hnutí československých občanů. Uveřejněn byl jak v „tiskovém orgánu“ SHČO *Fakta – Události – Připomínky* (též nazývaném, kvůli samizdatovému způsobu vydávání a distribuce *Vydavatelská samoobsluha*), tak i v prvním pravidelném čísle Pelikánových *Listů*, odkud byl o rok později převzat v Berlíně vycházejícím časopisem radikální levice *Informační materiály*. Konkrétnější taktické záležitosti jsou rozvedeny v *Malém akčním programu socialistické opozice* z počátku roku 1971, jehož rozbor následuje.

Autoři prohlášení se staví za výdobytky polednového hnutí, především za stanoviska XIV. Sjezdu ÚV KSČ a Akčního programu KSČ, ve kterém spatřují vývoj směrem k

⁹⁷ PAŽOUT, Jaroslav. *Hnutí*, str. 74.

⁹⁸ PAŽOUT, Jaroslav. *Hnutí*, str. 75.

⁹⁹ Text prohlášení viz *Listy* 1971 č. 1, str. 3-5.

opravdovému socialismu – skrze větší svobodu a demokratičnost, které převyšují „jejich buržoazní pojetí.“¹⁰⁰ Takový vývoj se neobejde bez rozvoje občanských práv, socialismus tvoří systém, v němž každý nalézá své místo a možnost naplňovat životní tužby, tedy nikoliv stalinistický socialismus vlády byrokratických aparátů, ani „gulášový“ socialismus normalizační. Odmítají rovněž jednostranné rozlišování socialismus/kapitalismus. Pražské jaro anticipovalo třetí model pluralitního občanského socialismu, jaký je v současnosti prosazován i západními komunistickými stranami. Tedy model, ve kterém do politiky vstupují i nezávislé zájmové skupiny. Zároveň rok 1968 pro příště dokázal, že je možné dosáhnout spontánní celonárodní podpory pro demokratický socialismus.

V manifestu autoři kritizují proces znárodnění, jež byl ve skutečnosti zestátněním, neboť řízení průmyslu nebylo svěřeno pracujícím, ale stalo se „baštou byrokratické moci“.¹⁰¹ Zrovna tak normalizační tendence k centralizaci kritizují jako popření federalizace z roku 1968. Požadavkem SHČO je zavedení podnikových samospráv. Samosprávný systém nemá být zaveden pouze ve výrobě, ale i ve veřejné správě, kde samosprávné orgány budou kooperovat se zájmovými organizacemi.

Program neopomíjí ani problematiku lidských práv. Jako minimum stanovuje garanci lidských práv a svobod (výslovně včetně svobody náboženského vyznání), jak jsou formulována *Deklarací lidských práv*, ratifikovanou i Československem,

Nezbytným požadavkem je státní suverenita Československa, k čemuž ostatně odkazuje i symbolické datum, jímž je prohlášení datováno (28. října): „SHČO vede politický boj za socialistické, demokratické, nezávislé a svobodné Československo, suverénní ve vnitřní i zahraniční politice, v hledání cest vlastního rozvoje a uspokojování tužeb a potřeb občanů.“¹⁰²

Autoři manifestu se dále vyjadřují k zahraničním vztahům, v nichž zdůrazňují politiku zmírňování mezinárodního napětí, na kterém je vývoj v Československu, díky jeho poloze do značné míry závislý. Především se doporučuje dohoda s Německou spolkovou republikou, vůči které již není vhodné zachovávat odstup. Smýšlejí prosovětsky a je tedy podle nich třeba usilovat o urovnání vztahů se Sovětským svazem, těžce pochroumaných v srpnu 1968 – v první řadě pak překonat pochopitelnou averzi, kterou k němu chová většina společnosti. Partnerství v duchu pravého internacionalismu, založeného na důvěře a

¹⁰⁰ *Listy*, 1971/1 str. 3.

¹⁰¹ *Listy*, 1971/1 str. 3.

¹⁰² *Listy*, 1971/1 str. 4.

partnerských vztazích je třeba posilovat na celoevropské úrovni – smlouvami mezi státy Varšavské smlouvy se státy Atlantické aliance a státy neutrálními by mělo dojít k překonání rozdělení Evropy do dvou bloků.

I když je osud Československa do značné míry závislý na mezinárodním vývoji, je třeba vyvíjet aktivní úsilí v požadovaném směru. Nejde o negaci stávajícího stavu, hnutí se distancuje od násilných činů nebo sabotáží, naopak vybízí k aktivní činnosti vytváření vhodných podmínek k nastolení pluralitního socialismu. Důležitým bodem činnosti je samozřejmě solidarita a pomoc pronásledovaným.

Socialistické hnutí československých občanů sdružovalo bývalé funkcionáře KSČ. Jednalo se ve valné většině o příslušníky střední generace komunistů, kteří v roce 1968 působili ve významných politických a vědeckých postech, především v ústředním výboru strany, a kteří se angažovali ve prospěch reformního procesu. Po srpnu 1968 byli kvůli své neochotě opustit polednové pozice konzervativním křídlem postupně zbaveni funkcí, členství ve straně a často i zaměstnání. Ideově se tedy hnutí opírá o cíle pražského jara, které byly novým vedením negovány, které si však dokázaly získat masovou podporu občanů. Požadavky polednového hnutí jsou poněkud zradikalizovány především vzhledem k míře demokratizace společenského života, což je nespíš dáno získanou nezávislostí na mocenském aparátu, přesto ale program hnutí setrvává v mezích dubčkovské reformy stávajícího systému.

3.1.4 Malý akční program Socialistického hnutí československých občanů¹⁰³

Malý akční program SHČO vznikl na počátku roku 1971 z debat mezi jednotlivými skupinami hnutí. Na rozdíl od říjnového manifestu se zabývá konkrétnějšími otázkami spíše taktického charakteru. Kalkuluje se skupinou „strany vyloučených“ stejně jako i stávajícími členy strany, jimž se podařilo projít sítí čistek, a přesto si udrželi víru v ideály pražského jara.

Podle manifestu se má hnutí organizovat v kompaktních akčních skupinách, bez potřeby konkrétního politického programu. Jedinou podmínkou participace v hnutí je souhlas s jeho socialistickým, resp. antikapitalistickým zaměřením. Širší vedení skupiny má být

¹⁰³ Text programu viz PELIKÁN, *Socialist opposition*, str. 135–156.

tvořeno desítkami tisíc příslušníků tzv. avantgardy. Ti by vytvářeli pevně propojenou strukturu středních kádřů, která by byla vytvářena obnovováním starých kontaktů, resp. vytvářením nových. Úzké vedení je pak poněkud krkolomně nazýváno „avantgarda avantgardy“ a je tvořeno špičkami jednotlivých skupin zastoupených v hnutí.

3.1.5 Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus¹⁰⁴

Text Malého akčního programu ČHDS vznikl v polovině roku 1971 jako reakce na diskuze mezi členy brněnské socialistické opozice s opozičními komunisty a výslovně též na *Malý akční program* SHČO. Jeho cílem bylo vyhranit stanoviska socialistické skupiny, na nichž by bylo možné stavět další dialog s exkomunisty. Neměl sloužit jako manifest, ale výhradně jako interní pracovní dokument.

Na rozdíl od exkomunistů se autoři tohoto manifestu staví kriticky k vývoji roku 1968. Na jeho počátku podle nich neexistovala koncepce prosazující představu o radikálním překonání stávajícího politického systému. Teprve postupem času se zformovala koncepce demokratického socialismu, který by představoval kvalitativně odlišnou podobu socialismu. Absence revolučního modelu společenských proměn však reformně naladěné „síly“ donutila pracovat se stávajícími společenskými strukturami. Reformisté se tak vyčerpávaly „pokusy o renesanci zavedených institucí“¹⁰⁵ a na pozitivní kroky vedoucí k negaci režimu jim nezbývala energie. K emancipaci na zavedených strukturách se polednové hnutí dostalo až se ztrátou mocenského postavení a přechodem do ilegality.

Na místě po zneschopnělém polednovém hnutí je třeba vybudovat hnutí zakotvené v domácím prostředí, které se již nebude pokoušet stát součástí režimu, nýbrž bude aktivně usilovat o jeho pád. Toto hnutí by mělo sdružovat všechny proudy československé opozice do jednotného politického hnutí, jenž by překonalo jejich případné ideové, nebo jiné neshody omezující akceschopnost. Autoři sice přiznávají, že „lze předpokládat“¹⁰⁶ existenci i nesocialistické opozice, sami však zamýšlejí vstupovat do koalice pouze s přívrženci socialismu. I v socialistickém táboře však panuje značná pluralita názorů. Tuto názorovou pestrost nebude jednoduché překonávat. Žádný z těchto proudů by si neměl nárokovat

¹⁰⁴ Text programu viz OTÁHAL, Milan. Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus. *Soudobé dějiny. Příloha, Archiv soudobých dějin*. Praha, 1995, roč. 2, 2/3, s. 374-398.

¹⁰⁵ OTÁHAL, *Malý akční program*, str. 380.

¹⁰⁶ OTÁHAL, *Malý akční program*. str. 388.

právo na vůdčí pozici, ani komunisté. Ze stejného důvodu zavrhnou možnost obnovení tradičních politických stran, neboť to by zbytečně rozměňovalo síly opozice.¹⁰⁷ Je třeba vytvořit zcela nový politický subjekt, který by nahradil komunistickou stranu.

V první fázi si Hnutí klade za cíl revoluční vystoupení, jež by vedlo ke svržení byrokratického vedení a naprosté negaci stávajícího režimu. V následně nastolených demokratických podmínkách se bude rozhodovat o dalších krocích. Revoluce by měla vyústit ve zcela nový model socialismu, jenž by „odpovídal československé demokratické a humanitní tradici“.¹⁰⁸

Navrhují několik tezí, které by měla obsahovat rámcová dohoda mezi jednotlivými skupinami v rámci hnutí. Jako první požadují obnovení státní suverenity Československa a jeho neutralitu. Hnutí by mělo být v čilém mezinárodním styku, především se socialistickými státy, zvláštní pozornost by se měla věnovat solidaritě se státy střední Evropy včetně NSR, se kterým by se mělo usilovat o narovnání vztahů. Socialismus definují jako „permanentní úsilí o takové uspořádání společenského života, jež vytvoří prostor pro co nejúplnější rozvoj lidské osobnosti“.¹⁰⁹ K tomu patří požadavek vyspělé kultury a občanských svobod, včetně svobody vyznání, svobody spolčovací, svobody tisku, přesvědčení nebo pohybu. Uplatnění těchto svobod v praxi vidí jedinečně v podmínkách parlamentní demokracie, tedy v systému, v němž rozhodování o veřejných záležitostech náleží politickým stranám. Od nesocialistických směrů se snaží odlišit užitím demokratických prvků i mimo oblast politického rozhodování – zavedením podnikových rad pracujících. Tyto rady by měly „efektivní vliv na podobu a funkci závodů“.¹¹⁰ Součinnost samosprávných orgánů a zájmových organizací vytvoří nový druh socialistického uspořádání.

Československé hnutí za demokratický socialismus bylo z většiny tvořeno členy Československé socialistické strany, vyloučenými po roce 1969. Jednalo se zástupce střední a starší generace vysokoškolsky vzdělaných zástupců technické inteligence, manažerů, lékařů původem ze středostavovských rodin, často s národně-socialistickým nebo sociálně-demokratickým přesvědčením. Sami vstoupili do politického života až v roce 1968, kdy se naskytla vhodná příležitost angažovat se v politice i mimo rámec KSČ. Ve své činnosti v rámci strany se především pokoušeli otevřít pole pro otevřenou diskuzi.

¹⁰⁷ OTÁHAL, *Malý akční program*. str. 382.

¹⁰⁸ OTÁHAL, *Malý akční program*. str. 385.

¹⁰⁹ OTÁHAL, *Malý akční program*. str. 393.

¹¹⁰ OTÁHAL, *Malý akční program*. str. 394.

Snažili se vytvářet stranu, se kterou by KSČ pro příště musela počítat jako s rovnocenným partnerem. To přinášelo viditelné výsledky například při zakládání stranických buněk při závodech.

Jakožto nekomunisté se necítili vázáni *Akčním programem KSČ* nebo jinými rezolucemi KSČ. Naopak z pozice bývalých konkurentů mohli rozvinout kritiku normalizačního režimu na jiné úrovni. Ve svých představách vycházeli především z ideologických debat v rámci ČSS. Ty však výrazně rozvíjejí především o akcent na politickou pluralitu a parlamentní demokracii, inspirováni předválečným národně-socialistickým myšlením ovlivněným Masarykovými představami o socialismu.¹¹¹

3.1.6 Závěr

Takto komplexní programové texty nalézáme prakticky pouze v raném období tzv. konsolidace. V této době stále existovala jistá možnost budování širších opozičních platforem, kdy ještě naladění jejich členů bylo natolik optimistické, že svou činnost směřovali k pozitivnímu plánování. Jak již bylo řečeno v předchozí kapitole, v době po tzv. letních procesech s představiteli jednotlivých skupin opoziční činnost neustává, pouze s proměnou společenských podmínek se mění i podoba opozice.

Viděli jsme, že jednotlivé skupiny opozice formulovaly kritiku normalizačního režimu z různých perspektiv. Tyto perspektivy byly podmíněny generačním, společenským a samozřejmě politickým zařazením jednotlivých aktérů. Klíčovou roli pak hrály zkušenosti z období pražského jara, které tvořili východisko pro formulování kritiky režimu.

¹¹¹ Srovnání např. MASARYK, Tomáš Garrigue a NAVRÁTIL, Josef, ed. *Ideály humanitní; Problém malého národa; Demokratism v politice*. Praha 1968.; též např. ZENKL, Petr. *Národní socialismus věčně živý*. Praha 1946.

3.2 Témata politického myšlení

3.2.1 Socialismus

Všechny skupiny opozice po roce 1969 se ve svých projevech zaštiťují pojmem socialismu. I když jednotlivé skupiny měly představy o ideálním uspořádání společnosti i velice rozdílné, užívaly pojmu socialismu k legitimizaci těchto představ. Označení jako „pravcoví oportunisté“, „protisocialistické“ nebo „protisovětské živly“, převzaté z oficiálního slovníku normalizace je třeba odkázat do světa pejorativních floskulí, s historií sahající do dob sovětského stalinismu. Opoziční činnost, v médiích takto označovaná, byla naopak často motivována snahou o záchranu socialismu (resp. komunismu) před jeho diskreditací, ke které dochází ztotožňováním současného režimu a společenského uspořádání se socialismem a to nejen před československými občany,¹¹² ale i před občany západních „buržoazních“ států. Těmto bylo třeba nabídnout lákavější obraz socialistického zřízení než zprávy o politických procesech.¹¹³

Přínos socialismu v rozvoji společnosti, hospodářství nebo vědy je považován za nesporný. Nutnost přechodu do nové fáze je diktována především ekonomickými příčinami. Stávající systém, i když umožnil nebývalý pokrok, pro svou již nedostačující efektivitu potřebuje přechod do „vědecko-technologicko-revoluční“ fáze.¹¹⁴ Občané, kteří jsou proti socialismu, jsou „odpůrci bez síly, možností i úsilí“.¹¹⁵ Představy o socialismu se různí a liší se také způsoby jak ho dosáhnout.

Opozice se shoduje na boji proti vládnoucí byrokracii, jež znemožňuje plné rozvinutí socialismu a vlády lidu. Nejkonzervativnější stanoviska zaujímají reformní komunisté. Ti se snaží spíše o nápravu stávajících pořádků v duchu Akčního programu,¹¹⁶ prosazující omezenou podobu demokratizace. V pluralitním občanském socialismu se do politiky zapojují i zájmové skupiny, při závodech vznikají rady pracujících, které se spolu s odborným vedením podílejí na správě podniků.

¹¹² viz např. Prohlášení *Občané!* In *Listy* 1972, č. 2. str.

¹¹³ viz např. dopis Anny Šabatové všem komunistickým a dělnickým stranám z ledna 1973 in *Listy* 1973, č. 2. str. 7.

¹¹⁴ viz např. rozhovor se Zd. Mlynářem a J. Hájkem in *Hlasy z domova*

¹¹⁵ Rozhovor Josefa Smrkovského pro magazín italské komunistické strany *Vie Nueve*, citováno z *Fakta - události – připomínky*, 24. září 1971, str. 2.

¹¹⁶ viz následující kapitola

Socialisté naopak prosazují klasický model parlamentní demokracie, která by fungovala na principu politických stran. Ta by se však lišila od své „buržoazní“ verze, tím, že by demokratické principy uplatnila i v dalších odvětvích. Na moci by se podílely i podnikové rady a jiné zájmové skupiny.

Shodu nalézají jednotlivé směry opozice v otázce znárodnění výrobních prostředků. Považují je za správný krok směrem k výstavbě socialismu a prohlašují, že navrácení majetku soukromníkům již není možné. Znárodnění se však nepodařilo dovést do úspěšného konce, poněvadž ustrnulo ve fázi „zestátnění“. Disponování výrobními prostředky přešlo z původních majitelů na špičky stranicko-státního aparátu bez účinné možnosti pracujících ovlivňovat vedení podniků. Proti tomuto stavu se nejvyhraněněji staví revoluční socialisté, kteří vyhlásují boj vládnoucímu „byrokraticko-mocenskému centru“ a za svůj cíl považují zrušení státu s jeho hierarchickým uspořádáním společnosti.¹¹⁷ Správu společnosti by měli převzít sami občané ve formě podnikových i místních rad, koordinovaných radami vyšších úrovní složených z volených zástupců. Tito zástupci by však vykonávali své poslání neprofesionálně, aby bylo zamezeno nové hierarchizaci společnosti. Reformní komunisty kritizovali za nedostatečnost jimi navrhovaných reforem v podnikové správě, které pracujícím vymezují pouze omezené pole působnosti, závislé na manažerském vedení.¹¹⁸

Václav Havel na jaře 1983, po propuštění z vězení, proslovil pro přátele přednášku *Proč už nejsem socialistou*. V této své přednášce vysvětloval důvody, proč některé socialistické hodnoty, s nimiž se dříve ztotožňoval, už vyznávat nemůže.¹¹⁹

3.2.2 „Osmášedesátý“

Události roku 1968 hrály zásadní roli v dějinách komunistického Československa. Představovaly mimořádnou zkušenost pro celou československou společnost. Naděje na „uvolnění poměrů“ vzbudily ve společnosti vlnu nadšení a protagonistům těchto změn také nebývalou popularitu a podporu. Naopak pro odpůrce nového kurzu (tzv. „konzervativce“) spjaté s vládou Antonína Novotného znamenal „osmašedesátý“ ohrožení jejich

¹¹⁷ viz Programové prohlášení RSS in PAŽOUT, *Hnutí*, str. 74n. Ideová východiska a cíle skupiny kolem Petra Uhla byly detailně rozpracovány především Jaroslavem Sukem in UHL, Petr a kol. *Program společenské samosprávy*. Köln 1982.

¹¹⁸ viz např. Polemika neznámého dopisovatele s Mlynářovou studií in *Informační materiály*

¹¹⁹ UHL, Petr. *V mnohém se mýlil, ale potřebovali jsme ho*. Přístupné online:

<http://www.novinky.cz/domaci/254027-uhl-v-mnohem-se-mylil-ale-potrebovali-jsme-ho.html>

mocenského postavení. Ohrožení personálními změnami bylo reálné nejen v nejvyšších patrech státního a stranického vedení, ale i v nižších funkcích stranické hierarchie, podnikových vedeních apod.

Je pochopitelné, že takto klíčová zkušenost dále ovlivňovala konání i myšlení jejích aktérů. Strana vítězů, tedy „konzervativci“, pro které reformní kurz znamenal bezprostřední ohrožení, zvětšili svou zkušenost především v klíčovém manifestu normalizace, *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* z konce roku 1970. To představovalo oficiální výklad událostí roku 1968, jenž měl tvořit rámec pro další vývoj strany a státu tak, aby se v budoucnu zabránilo podobným „krizím“. S *Poučením* pak v praktické rovině souvisela jiná forma vyrovnání se s minulostí, totiž stranické prověrky z let 1969–1970 a s nimi spojené postihy v zaměstnání.

Proreformně naladěná část společnosti (ať už z řad komunistických funkcionářů, nebo řadových občanů), nesla těžce zklamání nadějí, které přinesl rok 1968, a které byly pak smeteny posrpnovým „konsolidačním“ vývojem. Tím spíše, že nastupující normalizace byla u velké části z nich spojena s výraznou změnou jejich životní situace, vyloučením ze strany, propuštěním ze zaměstnání, nutností přijmout nekvalifikované zaměstnání, nebo alespoň zaměstnání neodpovídající úrovni. Více či méně výrazný sestup po společenském žebříčku mohl být doplněn i policejním sledováním, šikanou, nemluvě o případech zatýkání a věznění. Pochopitelnou a přirozenou reakcí na takovýto vývoj je resentment vůči novému pořádku a jeho reprezentantům a zároveň vzpomínka na předcházející období.

Není proto divu, že „osmašedesátý“ zaujímal důležité místo v myšlení posrpnové opozice. Jak už však částečně vysvítá z předchozí kapitoly, hodnocení jeho událostí a směřování není jednotné.

Celkem pochopitelně se k odkazu '68 roku staví jednoznačně pozitivně jeho někdejší protagonisté – vyloučení komunisté. U těch je obhajoba polednového kurzu klíčovým tématem. Především proto, že se snaží obhájit své jednání před odsudky ze sovětského svazu, před novým vedením, před západními komunistickými stranami a jistě i sami před sebou. Dokázat, že si nezaslouží být nazýváni „renegáty a oportunisty“¹²⁰, jak se o to pokusil Josef Smrkovský v rozhovoru pro list italské komunistické strany *Vie Nuovo*.

¹²⁰ Rozhovor Josefa Smrkovského pro *Vie Nueve*, citováno z *Fakta - události – připomínky*, 24. září 1971, str. 3.

Polednový vývoj byl vnímán jako očištění socialismu od „chyb a křivd“ způsobených jeho dřívějšími deformacemi.¹²¹ Naznačoval vývoj směrem k „naplnění smyslu socialismu“, cestu ke svobodě a demokracii, převyšující jejich buržoazní pojetí,¹²² nebo k „dynamičtějšímu rozvoji socialistické společnosti“.¹²³ Užívána byla i rétorika poněkud nacionální. Pražské jaro mělo znamenat odvržení stalinistického typu socialismu a klást důraz na ryze českou, třetí cestu „pluralitního občanského socialismu“, resp. „socialismu s lidskou tvář“.

Překonání rozporu mezi vývojem výrobních sil a systémem politické moci.¹²⁴ Zájem o téma pražského jara nabývá na intenzitě před konferencí komunistických stran, plánovanou do Berlína na červen 1976. Konference se měla stát platformou, na které mělo dojít k debatě o československém vývoji roku 1968. K této příležitosti vypracoval Zdeněk Mlynář kritickou studii o československých reformách, jež měla sloužit jako podklad pro diskuzi nad touto klíčovou otázkou, rozdělující mezinárodní komunistické hnutí.¹²⁵

Poněkud kritičtější stanovisko k polednovému vývoji zastávají představitelé exsocialistické a revolučně socialistické opozice. V událostech „osmašedesátého“ roku především postrádají nedostatek koncepčního promýšlení závažnějších strukturálních přeměn stávajícího systému. Reformním komunistům chyběl revoluční étos a odvaha k hlubším změnám. Polednový vývoj mířil pouze k dílčím úpravám stávajícího uspořádání, ke zdokonalování stávajících institucí, vymýcení nešvarů dosavadní společnosti. Energie odčerpaná takovými kosmetickými zásahy pak chyběla při konfrontaci s protireformním křídlem.¹²⁶ Revolučně socialistická opozice v Dubčkově vedení vidí pouze liberálnější verzi Husákovy vlády,¹²⁷ která ponechává stávající uspořádání bez změn důležitých k uskutečnění jejich cílů. Navrhovaný způsob demokratizace, zřízení podnikových rad zachová dosavadní vládu byrokracie a nezakládá podmínky k rozvinutí přímé socialistické demokracie.¹²⁸

Událostí, která ve vzpomínkách na rok 1968 rezonovala nejvíce, byla celkem pochopitelně invaze vojsk Varšavské smlouvy a následný „trvalý pobyt“ sovětských vojsk na území

¹²¹ viz *Manifest deseti bodů*

¹²² Manifest *Občané Československa* in *Listy* 1971 /1 str. 3.

¹²³ *Dopis A. Dubčeka Politbyru SED* z 29. května 1975, in. Dubček, *Prejavy* str. 248.

¹²⁴ *Dopis A. Dubčeka Federálnímu shromáždění* in *Listy* 1975 č. 3. str. 11.

¹²⁵ MLYNÁŘ, Zdeněk. *Československý pokus o reformu 1968: analýza jeho teorie a praxe*. Köln, 1975.

¹²⁶ OTÁHAL, Milan. Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus. *Soudobé dějiny. Příloha, Archiv soudobých dějin*. Praha, 1995, roč. 2, 2/3, s. 374-398.

¹²⁷ UHL, P. A SUK, J. *Několik poznámek k deseti bodům deseti pražských intelektuálů* in. PAŽOUT, Jaroslav, *Hnutí*. str. 57.

¹²⁸ Polemika neznámého dopisovatele s prací Zd. Mlynáře in *Informační materiály*, 1975, č. 18, str. 19.

Československa. Jak uvedl Josef Smrkovský v interview pro *Vie Nueve* jedním z klíčových rozporů mezi ním (resp. reformními komunisty jako celkem) a stávajícím režimem je vztah k suverenitě jednotlivých komunistických stran a států. Odpor proti okupaci a sovětskému svazu byl vyjadřován při masových posrpnových demonstracích roku 1968 a 1969. Porušení suverenity – apel na suverenitu komunistických stran a na mezinárodní právo na suverenitu, které by se mělo dodržovat „především mezi socialistickými státy“ (mezi socialistickými státy existuje hlubší spojení), hodnotné přátelství může být budováno pouze mezi rovnocennými partnery. V očích opozice okupace zbytečně pokřivila vztah československých občanů k Sovětskému svazu, jenž je třeba narovnat. Náprava však může přijít teprve s ukončením okupace ze strany Sovětského svazu.

Jiří Hájek si v dopise Lubomíru Štrougalovi povšiml zajímavého paradoxu, který vyplývá z československé ratifikace Závěrečného aktu Helsinské konference. Totiž, že sovětská i československá vláda uznaly skutečnost, že intervence do vnitřních záležitostí cizích států je nepřipustným řešením sporu. Přesto však neustává s perzekucí lidí, kteří na tuto skutečnost již dlouho soustavně upozorňují.¹²⁹

Všeobecně chváleným výdobytkem „Pražského jara“ je zákon o federalizaci republiky, jehož realizace se však pozastavila pod obnovenými centralizačními tendencemi nového vedení.

3.2.3 Lidská práva

Vyvrcholením úsilí v prosazování lidských práv je pochopitelně vznik *Charty 77*, jako uskupení, jehož jediným cílem je dosáhnout, aby v Československu byly uvedeny v život zásady obsažené v mezinárodních paktech o občanských, politických, sociálních, hospodářských a kulturních právech. Klíčovou událostí, která upoutala pozornost opozice k tématu lidských práv, se stal *Závěrečný akt Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě*, přijatý 1. srpna 1975 v Helsinkách představiteli 35 států včetně Československa. Ten byl impulsem k oživení opozice. V této době se množí vystoupení ve formě petic, otevřených dopisů apod. adresovaných nejen do zahraničí, ale především zástupcům státního a stranického establishmentu. Téma lidských práv se však mezi československou opozicí objevuje po celé období. Autoři desetibodového manifestu upozorňují na dodržování lidských práv kvůli obavám z návratu politických procesů padesátých let.

¹²⁹ *Dopis Jiřího Hájka předsedovi vlády in Hlasy*, str. 101- 105.

Apel na zajištění lidských a občanských práv je obsažen i v prohlášeních opozičních hnutí. Ta požadují zajištění lidských práv na základě mezinárodních smluv s účastí Československa, především *Všeobecnou deklarací lidských práv* OSN. Zároveň však jsou tyto garance považovány za nezbytné minimum, odpovídající spíše úrovni kapitalistických států. Ve společnosti socialistické by totiž svoboda a lidská práva měla vysoce převyšovat úroveň „buržoazních“ států.

Při četných vystoupeních proti politickým procesům je téma lidských práv zmiňováno nejčastěji. Podle prohlášení SHČO jsou politické procesy „v rozporu s přirozenými právy člověka, Marxovými zásadami socialistické a komunistické společnosti, nemluvě o tom, že jsou v rozporu se zásadami *Deklarace lidských práv*,“¹³⁰ a to především práva na svobodu přesvědčení a projevu obsaženém v čl. 19.¹³¹ K poukazování na principiální protizákonnost se např. v dopise příbuzných politických vězňů G. Husákovi z března 1976 připojuje stížnost na podmínky života politických vězňů ve věznicích, jenž jsou v rozporu nejen s mezinárodními úmluvami, nýbrž i ústavou republiky.¹³²

Petr Uhl se ve svém *Otevřeném dopise západní levici* z 3. března 1977 snaží rozptýlit pochybnosti, které na adresu Charty směřují ze strany „západních“ revolučních socialistů. Ti mají sklon bojem za lidská práva a demokratické svobody opovrhovat jako nedostatečným, poněvadž usilujícím pouze o nepatrnou nápravu společenských vztahů. Takový postoj je skutečně oprávněný ve státech západní demokracie. Uhl prohlašuje cíle *Charty 77* sice za skromný, ale v té době snad jediný možný způsob vystoupení proti totalitnímu režimu. Práva deklarovaná Helsinskou konferencí považuje za nedostatečná a zaměřené „spíše na zájmy intelektuálů než dělníků“, přesto je prosazování tohoto minima důležitým krokem směrem k probuzení dělnictva, směrem k revoluční činnosti (prosazování práv dělnictva prostřednictvím odborových a jiných zájmových organizací, nebo stávkového hnutí).¹³³

I když téma lidských práv bylo v myšlení opozice přítomné po celou dobu, postupem času se výrazně mění jeho význam. Původně totiž představovalo pouze jeden z argumentů používaných při protestech proti věznění příslušníků opozice. V souvislosti s *Helsinskou*

¹³⁰ Manifest SHČO *Občané!* in *Listy* 1972, č. 5,6 str. 4.

¹³¹ O tom, že si tohoto rozporu byl vědom i stranický establishment svědčí veřejné ujištění Gustáva Husáka, že se politické procesy v Československu konat nebudou, které pronesl krátce před započetím procesu s členy HRM.

¹³² Dopis in *Listy* 1976, č. 3. str. 3-6.

¹³³ Dopis in *Informační materiály* 1977, č. str. 23-26.

konferenci a pozvolným odpolitizování opozice se však postupně stává hlavním tématem zastřešujícím cele prostředí československé opozice.

3.2.4 Zahraniční politika

Krom klíčové otázky státní a stranické suverenity, o které bylo pojednáno dříve, se československá opozice pochopitelně zabývala i dalšími zahraničními otázkami a nejednalo se pouze o teoretizování nad mezinárodními vztahy. Styky se zahraničím byly pro opoziční činnost klíčové, pokud šlo o styky s československým exilem, který dále fungoval jako prostředník spojení s mezinárodním komunistickým hnutím, především s komunistickou stranou Itálie a komunistickou stranou Francie, tradičních odpůrců sovětské intervence v Československu. Touto cestou se dostávaly do povědomí západní veřejnosti některé zprávy z Československa, ať už to byl zmiňovaný rozhovor Josefa Smrkovského, dopisy Alexandra Dubčeka a další. Mezinárodní komunistické hnutí představovalo především pro reformní komunisty fórum, ve kterém byly skládány naděje na urovnání křivd a deformací domácího vývoje a to minimálně do berlínské konference komunistických stran v létě 1976.¹³⁴

Solidarita západních komunistických a dělnických stran s československou socialistickou opozicí formou četných prohlášení,¹³⁵ popřípadě přímých intervencí, posloužila přinejmenším jako dohled, který tlačil československé úřady ke zmírňování trestních postihů,¹³⁶ nebo jejich úplnému vyloučení.¹³⁷

V otázce zahraniční politiky byla věnována pozornost především záležitostem socialistických států střední a východní Evropy, pro jejich historickou a sociálně ekonomickou spřízněnost s Československem. Jednoznačnou podporu již od dob Pražského jara měla politika zmírňování napětí. Překonání striktního rozdělení světa na dva mocenské bloky znamenalo jedinou šanci při prosazování specifických cest k socialismu. Zvláštní roli hrál rovněž geografický prostor střední Evropy („středoevropská solidarita“), kde se volalo po užší spolupráci se sousedními státy. Kamenem úrazu, který bylo třeba odstranit, byly vztahy s Německou spolkovou republikou. Ty měly být smluvně

¹³⁴ Nejvýrazněji zmiňované *Memorandum* Zd. Mlynáře nebo *Dopis* A. Dubčeka

¹³⁵ Viz například *Výzva k ustanovení „mezinárodní poroty“ proti procesům v Československu z podzimu 1972*

¹³⁶ Jako např. při procesu se zbývajících brněnských socialisty z léta 1974

¹³⁷ Jak se dá vysvětlit fakt, že nejznámější představitelé „Pražského jara“ (J. Smrkovský, F. Kriegel, A. Dubček,...) unikli postihu i přes své nesouhlasné vystupování

odstraněny. V rámci střední Evropy byla věnována pozornost především událostem v Polsku roku 1970, kdy byla nejen vyjadřována solidarita s polskými dělníky, lidové povstání v baltských přístavech zároveň znamenalo povzbuzení pro revoluční opozici, skleslou z normalizačního vývoje v Československu.

Poměrně podrobně byly sledovány i osudy levicových hnutí ve světě. Samizdat informoval například o popravách komunistů v Súdánu, kde kritizoval oportunistický postoj sovětského svazu, který se nezastal vražděných komunistů, aby neztratil spojení Ligy arabských států.¹³⁸ Sledována byla revoluce v Portugalsku, nebo represe Frankova režimu ve Španělsku,¹³⁹ opozice v sovětském svazu apod.

Dlouhodobě byl sledován vývoj v Chile. Toto pozorování vyústilo v uveřejnění tzv. *Chilského manifestu*¹⁴⁰ v červenci 1974. Ten byl vyprovokovaný podobným prohlášením vydaným dříve Jednotou právníků ČSSR, v němž se protestuje proti bezprávnému počínání Chilské vlády proti opozici. Manifest, pod který se podepsalo třicet bývalých politických vězňů,¹⁴¹ kritizuje pokrytecké prohlášení právnické jednoty, která odsuzuje bezprávný stav v cizí zemi a přitom na domácí půdě dopouští podobného bezpráví.

3.2.5 Závěr

Opoziční hnutí mělo přes veškerou svou rozmanitost několik jednotících témat. Zásadní je úloha konceptu socialismu, ke kterému se opozice v tomto období hlásila. Pojem socialismu byl nosným termínem, který dokázal zastřešit různorodé politické představy a propůjčit jim legitimitu. Z této pozice byl však postupem času vytlačen tématem lidských práv, které s ohledem na mezinárodní dění i režimní represe stále více tlačilo do zorného pole představitelů, až se nakonec stalo jeho hlavním tématem a jednotícím prvkem.

Důležitou roli v myšlení opozice hrály události roku 1968. Angažmá v reformním procesu, nezávislých iniciativách bylo důležitou součástí života jednotlivých aktérů opozice, kvůli které se později z oficiálních dočkali ostrakizace a společenské degradace. Potřeba vymezení svého postoje k tomuto klíčovému období je naprosto přirozená. Samotné vymezení je pak do značné míry závislé na úloze, jakou jednotliví aktéři hráli v událostech pražského jara.

¹³⁸ *Informační materiály* 1972. č 4,5 str. 53-55.

¹³⁹ Protest proti popravě pěti „španělských vlastenců“ odpůrců Frankova režimu z října 1975. Přetištěno in *Hlas z domova*. str. 99n.

¹⁴⁰ Text manifestu in *Informační materiály* 1974, č. 13. str. 2-4.

¹⁴¹ Podmínkou pro signování byly minimálně tři měsíce strávené za mřížemi.

Pozornost opozice přitahovaly i události v zahraničí ať už se jednalo o dění v Evropě, které mohlo mít vliv i na dění v Československu. Byly sledovány supervelmoci, státy třetího světa nebo události v mezinárodním komunistickém hnutí. Zvláštní pozornost získávaly nespravedlnosti páchané ve světě z politických důvodů.

4 Závěr

Československá opozice po roce 1969 byla rozmanitá. Byla tvořena skupinami s odlišným společenským a politickým zázemím. Zásadní roli při jejím utváření a charakteru hrál vztah jednotlivých aktérů k událostem roku 1968. Zcela přirozeně se tedy rozcházely perspektivy, ze kterých jednotlivé skupiny formulovaly kritiku normalizačního režimu.

Členové SHČO, sdružující vyloučené komunistické funkcionáře, přistupovali ke kritice režimu z pohledu tvůrců *Akčního programu KSČ* a vedoucích činitelů reformního hnutí, které si dokázalo získat přízeň československých občanů a jehož realizace byla zmařena konzervativním křídlem strany podporovaného Moskvou. I přes dílčí přesahy byly maximy reformního hnutí roku 1968 a jejich obhajoba závazné pro komunistickou část opozice po celé sledované období.

Odlišné prostředí představovalo ČHDS, jehož členstvo tvořili z valné většiny vyloučení funkcionáři Československé socialistické strany, kteří se v politice začali angažovat až s nástupem Pražského jara. Jednalo se zpravidla o příslušníky inteligence, pocházející ze středostavovského prostředí. Využili tedy příležitosti angažovat se v politickém dění mimo rámec KSČ. Jejich snahy o rovnoprávnou diskuzi v rámci Národní fronty, úsilí o demokratizaci společnosti, ať již na úrovni volebních zákonů, podnikových rad nebo svobodnou diskuzi, zaštitěné odkazem k ideálům Národně socialistické strany a T. G. Masaryka se přeneslo do období, kdy byli zatlačeni do opozice. Větší radikálnost umožnila jak zkušenost politického boje v rámci malé strany, tak i skutečnost, že jako nekomunisté měli větší možnost kritické reflexe Pražského jara.

Z podobné pozice vycházeli i intelektuálové sdružení kolem Luděka Pachmana. Jednalo se opět o intelektuální pracovníky, tentokrát však velice různorodých politických rodokmenů, kteří se však za pražského jara převážně angažovali v různých zájmových organizacích nebo nezávislých organizacích. Normalizační režim proto kritizovali především jakožto narušitele slibně se rozvíjejících společenských aktivit. Občany vyzývali k pasivnímu odporu a stažení se do soukromí.

Tyto skupiny opozice byly tvořeny středními a staršími generacemi etablovanými ve společenské hierarchii. Odlišným způsobem reagovali někteří zástupci mladé generace, cele formované v poúnorovém období. Členové *Hnutí revoluční mládeže* se rekrutovali především ze studentů pražských vysokých škol. Kritika normalizačního režimu byla v

jejich případě založena především na jejich „socialistické výchově,“ díky níž měli internalizované představy o socialistické společnosti, které se však prudce rozcházely s československou realitou. Toto rozčarování bylo pak teoreticky podepřeno myšlenkami západní nové levice, trockismu či maoismu, se kterými se členové HRM setkali při cestách na západ i pražských debatách s tuzemskými radikálně levicovými intelektuály. Proto byl jimi normalizační režim chápán jako zrada revoluce a usilovali o jeho radikální transformaci v opravdovou socialistickou společnost.

Ať již však opoziční skupiny formulovaly kritiku režimu z jakýchkoliv směrů s nejrůznějšími představami o politických cílech, užívaly pojmu socialismus jakožto koncepce, která je dostatečně pružná, aby mohla tyto rozličné představy pojmut a zároveň protirežimní kritice poskytnout patřičnou legitimitu. Potvrdila se tedy má teze, že v období do roku 1977 nebyl koncept socialismu zdiskreditovaný.

Stejným způsobem fungoval i odkaz k polednovému hnutí, které si získalo masovou podporu.

Příklon k tématu lidských práv pozvolna proměňuje úlohu socialismu jako legitimizačního svorníku opozice, až je spolu se vznikem Charty 77 zatlačen do pozadí a plně nahrazen lidskými právy, potažmo mezinárodními právními závazky československého státu.

V procesu formování opozice hrály důležitou roli represe ze strany režimu a to hned několika způsobem. Zaprvé fungovala paměť na procesy padesátých let (ale také období protektorátu) jako potenciální hrozba a nutila tak mnohé k větší opatrnosti a často ke zřeknutí se opoziční činnosti vůbec. U politických vězňů pak hrál podstatnou roli společný prožitek věznění. Ten působil jako prostor vzájemného sbližování, ke kterému docházelo v první řadě fyzicky, tzn. reálným obýváním stejné věznice, kde mohlo docházet k (omezenému) kontaktu, který pak mohl pokračovat i po propuštění a přerůst v přátelství a spojení. Sbližování však fungovalo i v abstraktnější podobě, vytvářením vzájemné solidarity mezi spřízněnými osudem politických vězňů.

Sdílený prožitek stíral hrany mezi aktéry jednotlivých názorových skupin opozice a umožnil vznik univerzálnějších uskupení. Prožitek někdy i mnohaletého věznění nutil přehodnocovat strategie opoziční činnosti. Zde začínal převládat důraz na legalitu opozice,

na její *disentní* charakter poukazující na nedostatky režimu, ale nevyzývající k boji proti němu. Tento posun můžeme vnímat i na změně preferencí při volbě témat opozice. Ty se totiž od formulace více či méně konkrétních politických programů postupně přesouvají k tématu lidských práv, které je právě oním sjednocujícím tématem jednotlivých vězněných aktérů opozice a zároveň je zaštitěno mezinárodními pakty i československou ústavou.

5 Seznam pramenů a literatury

5.1 Seznam použité literatury

- BÁRTA, Miloš et al. *Československo roku 1968. 2. díl, Počátky normalizace*. Praha 1993.
- BATTĚK, Rudolf a RYBÁČKOVÁ, Jiřina, ed. *Jako Červenej karkulák: dopisy z vězení*. Praha 2002.
- BLAŽEK, Petr. Typologie opozice a odporu proti komunistickému režimu. In BLAŽEK, Petr, ed. *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968-1989*. Praha 2005. str. 10-24.
- CACCAMO, Francesco. *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*. Brno 2008.
- CUHRA, Jaroslav. *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969-1972*. Praha 1997.
- FRANC, Martin, ed. a HOLUBEC, Stanislav, ed. *Mladí, levice a rok 1968*. Praha 2009.
- HÁJEK, Miloš. *Paměť české levice*. Praha 2011.
- HAMPL, David. *Akční program KSČ a jeho souvislosti*. in KRÁKORA, Pavel. *Pražské jaro 1968, Pokus o obnovu občanské společnosti*. Praha 2008.
- HAVEL, Václav a kol. *O svobodě a moci*. Köln 1980.
- HAVEL, Václav a ŠULC, Jan, ed. *Eseje a jiné texty z let 1970-1989; Dálkový výslech*. Praha 1999.
- HAVEL, Václav. *Dálkový výslech: rozhovor s Karlem Hvižd'alou*. Praha 2000.
- HAVELKA, Miloš. „Nepolitická politika“: kontexty a tradice. in *Sociologický časopis*. Praha 1998 roč. XXXIV, 4, str. 455-466.
- HAVLÍČEK, Dušan. *Listy v exilu: obsahová analýza časopisu Listy, který v letech 1971 až 1989 vydával v Římě Jiří Pelikán*. Olomouc 2008.
- CHARTA 77 a CÍSAŘOVSKÁ, Blanka, ed. et al. *Charta 77 očima současníků: po dvaceti letech*. Brno 1997.
- KOCIAN, Jiří. *Československá strana národně socialistická v letech 1945-1948: organizace, program, politika*. Brno 2002.

- KOHOUT, Luboš. Středečníci aneb ÚV vyloučených z KSČ. *Tvorba*. 1990, č. 13, s. 6-7.
- KOPEČEK, Michal. *Hledání ztraceného smyslu revoluce: zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*. Praha 2009.
- KUBÁT, Michal. *Politická opozice v teorii a středoevropské praxi: (vybrané otázky)*. Praha 2010.
- KUSIN, Vladimír V. *From Dubček to Charter 77: a study of "normalisation" in Czechoslovakia, 1968-1978*. Edinburgh 1978.
- LIEHM, A. J. *Názory tak řečeného Dalimila*. Praha 2014.
- MASARYK, Tomáš Garrigue a NAVRÁTIL, Josef, ed. *Ideály humanitní; Problém malého národa; Demokraticismus v politice*. Praha 1968.
- MASARYK, Tomáš Garrigue, NAVRÁTIL, Josef, ed. a ŠPIČÁK, Josef, ed. *Česká otázka: Snahy a tužby národního obrození*. Praha 1969.
- MILLER, David, ed. et al. *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*. Brno 2000.
- MLYNÁŘ, Zdeněk. *Socialistou na volné noze*. Praha 1992.
- OTÁHAL, Milan, ed., NOSKOVÁ, Alena, ed. a BOLOMSKÝ, Karel, ed. *Svědectví o duchovním útlaku 1969-1970: dokumenty: "normalizace" v kultuře, umění, vědě, školství a masových sdělovacích prostředcích*. Praha 1993.
- OTÁHAL, Milan. *Opozice, moc, společnost 1969-1989: příspěvek k dějinám "normalizace"*. Praha 1994.
- OTÁHAL, Milan. *Opoziční proudy v české společnosti 1969-1989*. Praha 2011.
- OTÁHAL, Milan. *Programová orientace disentu 1969-1989*. in BLAŽEK, Petr, ed. *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968-1989*. Praha 2005. str. 25-40.
- PACHMAN, Luděk. *Jak to bylo: Zpráva o činnosti šachového velmistra za období 1924-1972*. Toronto 1974.
- PAŽOUT, Jaroslav. *Reakce československých studentů v době Pražského jara na protestní hnutí na Západě*. in: Kárník, Zdeněk, Kopeček, Michal (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, sv.II.*, Praha 2004, str. 213–227.
- PAŽOUT, Jaroslav. *Mocným navzdory: studentské hnutí v šedesátých letech 20. století*. Praha 2008.

- PECKA, Jindřich, ed. a PREČAN, Vilém, ed. *Proměny Pražského jara 1968-1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Brno 1993.
- PELIKÁN, Jiří. *Socialist Opposition in Eastern Europe: The Czechoslovak example*. London 1976.
- PERNES, Jiří. *Od demokratického socialismu k demokracii: nekomunistická socialistická opozice v Brně v letech 1968-1972*. Brno 1999.
- PITHART, Petr. *Osmadesátý*. Köln 1980.
- PLOGSTEDT, Sibylle. *V síti dějin: zatčena v Praze po roce 1968*. Brno 2002.
- POSSET, Johanna. *Česká samizdatová periodika 1968-1989*. Brno 1993.
- PREČAN, Vilém a DRÁPALA, Milan, ed. *V kradeném čase: výběr ze studií, článků a úvah z let 1973 - 1993*. Brno 1994.
- PREČAN, Vilém. *Setkání, soužití a soužení s Milanem Otáhalem a vlastně i se sebou samým (I): (Vzpomínka k osmdesátinám přítele jako dík životu, že jsme se poznali)* in. TŮMA, Oldřich, ed. a VILÍMEK, Tomáš, ed. *Historik v soudobých dějinách: Milanu Otáhalovi k osmdesátým narozeninám*. Praha 2008.
- ŠIMEČKA, Milan. *Obnovení pořádku*. Brno 1990.
- TESAŘ, Jan. *Zamlčená diagnóza*. Praha 2003.
- TROCKIJ, Lev. *Zrazená revoluce*. Brno 1995.
- TUCKER, Aviezer. *The philosophy and politics of Czech dissidence from Patočka to Havel*. Pittsburgh 2000.
- TŮMA, Oldřich, ed. a VILÍMEK, Tomáš, ed. *Opozice a společnost po roce 1948*. Praha 2009.
- UHL, Petr a PAVELKA, Zdenko. *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*. Praha 2013.
- VANĚK, Miroslav, ed. a URBÁŠEK, Pavel, ed. *Vítězové? Poražení?: životopisná interview. Díl I, Disent v období tzv. normalizace*. Praha 2005.
- VANĚK, Miroslav. *Veřejné mínění o socialismu před 17. listopadem 1989: analýza výsledků výzkumů veřejného mínění prováděných ÚVVM od roku 1972 do roku 1989*. Praha 1994.
- VILÍMEK, Tomáš. *Solidarita napříč hranicemi: opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*. Praha 2010.

VILÍMEK, Tomáš. *Vnímání helsinského procesu v ČSSR a NDR ze strany moci opozice a obyvatelstva*. In KÁRNÍK Zdeněk, KOPEČEK, Michal. *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, svazek V*. Praha 2005.

ZAHRADNÍČEK, Tomáš. *Polské poučení z pražského jara: tři studie z dějin politického myšlení 1968-1981*. Praha 2011.

ZENKL, Petr. *Národní socialismus věčně živý*. Praha 1946.

ZIMA, Petr. *Rok 1968 jako pokus o obnovu občanské společnosti*. in KRÁKORA, Pavel, ed. *Pražské jaro 1968: pokus o obnovu občanské společnosti*. Praha 2008.

5.2 Seznam použitých pramenů

Akční program KSČ, text dostupný na:

http://www.68.usd.cas.cz/files/dokumenty/edice/405_1.pdf

DUBČEK, Alexander a ŽATKULIAK, Jozef, ed. *Alexander Dubček: Od totality k demokracii: prejavy, články a rozhovory: výber 1963-1992*. Bratislava 2002.

Fakta, připomínky, události: Samizdatový časopis 1971-1972. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1997, přeruš. str.

HÁJEK, Jiří a MÜLLER, Adolf, ed. *Hlasy z domova 1975*. Köln 1976.

Informační materiály: časopis československých revolučních socialistů. Západní Berlín ; Paříž: D. Fölster, 1971-1982. Nepravidelně.

Listy. Časopis československé socialistické opozice. Dostupné na:

<http://www.ustrcr.cz/cs/digitalni-studovna>

Manifest Dva tisíce slov, text dostupný na: http://www.totalita.cz/txt/txt_2000slovt.php

MLYNÁŘ, Zdeněk. *Československý pokus o reformu 1968: analýza jeho teorie a praxe*. Köln 1975.

OTÁHAL, Milan. *Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus*. in *Soudobé dějiny. Příloha, Archiv soudobých dějin*. Praha, 1995, roč. 2, 2/3, s. 374-398.

PAŽOUT, Jaroslav. *Hnutí revoluční mládeže 1968-1970: edice dokumentů*. Praha 2004.

Pokrok: Samizdatový časopis 1971. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1997, růz. str.

Svědectví. Čtvrtletník pro politiku a kulturu. Dostupné na:

<http://www.scriptum.cz/svedectvi/>

UHL, Petr a kol. *Program společenské samosprávy*. Köln 1982